

ԵՐԶՆԿԱՅԻ ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻ ԳՈՐԾՈՒՆԷՈՒԹԻՒՆՆ ԸՍՏ ԺԳ.-ԺԴ. ԴԱՐԵՐԻ ՄԱՍԼՈՒՔԵԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂՔԻՒՐՆԵՐԻ

ԳԱԳԻԿ ԴԱՆԻԷԼԵԱՆ

gagidaniel@gmail.com

Երզնկան (կամ Եզնկա, Երէզ, Երիզա, Երիզաան, Արզնկա, արար.՝ Arzangān կամ Arzingān կամ Arzankān, պարսկ.՝ Arzangān, թուրք.՝ Erzincan)՝ հնագոյն ասան, յետոյ եւ քաղաք է Մեծ Հայքի Բարձր Հայք Նահանգի Եկեղեաց Գաառուս՝ Արեւմտեան Եփրատի ափին: Հեթանոսական շրջանում եղել է հայոց հոգեւոր-կրօնական կարեւորագոյն կենտրոններից մէկը: Գրիգոր Լուսաւորիչն իր կեանքի վերջին տարիներին ճգնակեցութեան է անցել Եկեղեաց եւ Դարանաղեաց գաառուների սահմանում գտնուող Սեպուհ Լեռան Մանէի այրում, որտեղ եւ վախճանուել է: Հայաստանի քրիստոնէացումից յետոյ էլ այս վայրերը չկորցրեցին իրենց կրօնական կարեւորութիւնը եւ շարունակեցին սրբավայրեր համարուել:

Հայաստանի 387 թուականի բաժանմամբ Երզնկան Մեծ Հայքի արեւմտեան հատուածի հետ մէկտեղ յայտնուել է Բիզանդական Կայսրութեան կազմում: Յուատինիանոս կայսեր օրօք (կառ. 527-65) Երզնկան շրջակայ քաղաքների եւ ասանների հետ միասին վերակառուցուել ու ամրացուել է, եւ նրանից ոչ-հեռու հիմնուել է Յուատինիանուպոլիս քաղաքը, որը կայսեր բարեփոխումներով դարձել է Առաջին Հայք անուանուած նահանգի վարչական կենտրոնը²: Արաբա-բիզանդական հակամարտութեան ընթացքում քաղաքը յայտնուել է մերթ մէկ, մերթ միա կողմի տիրապետութեան տակ: 1050ականներից պարբերաբար ենթարկուել է սելջուկների ասարառական ասպատակութիւններին (օրինակ՝ 1054ին): Սելջուկներն առաջին անգամ քաղաքը գրաւել են 1057ին: 1071ին Մանազկերտի ճակատամարտում Բիզանդական Կայսրութեան կրած ծանր պարտութիւնից յետոյ քաղաքն անցել է սելջուկ-թուրքերի ձեռքը, տարիներ անց՝ թուրքմէն Մենգուչէկ Ղազիի եւ նրա որդի Իսհակի իշխանութեան կենտրոնը: Իսհակի օրօք Մենգուչէկների բէյլիքը թուլացել է եւ ընկել Դանիշմանեան Ամիրայութիւնից կախուածութեան մէջ: Իսհակի մահից յետոյ՝ նրա երկու որդիները՝ Դաուդն ու Սուլայմանը, իշխանութիւնը բաժանել են երկու մասի: Ա.ին բաժին են հասել Երզնկան ու Կամախը, Բ.ին՝ Տեփիկը:

Բահրամ-շահը քաղաքը կառավարում էր որպէս Ռումի կամ Իկոնիայի Սելջուկեան Սուլթանութեան (1081-308) ստորակայ եւ հարկատու՝ պարտաւորութիւն ունենալով նաեւ մասնակցել նրա արշաւանքներին: Իրադրութիւնը, սակայն, նրա մահից յետոյ փոխուել է: 1228ին Իկոնիայի սուլթան Ալա ալ-Դին Քայկուբադ Ա.ն (կառ. 1220-37) ասպարէզից հեռացրեց Բահրամի յաջորդ Դաուդ-շահին (կառ. 1225-28) եւ Երզնկան բռնակցեց

սուլթանութեանը: Սուլթանը քաղաքը յանձնեց իր աագ որդուն՝ Քայ-խոսրովին եւ նրա աթաբէկ (խնամակալ) Մուբարիզ ալ-Դին Էրթուկուշին³:

Նոյն Քայկուբադ Ա.ը, Հիւսիսային Ասորիքի Այլուբեանների հետ դաշնակցած, 1230ին Երզնկայից ոչ-հեռու գտնուող Եասսի Չիմէի ճակատամարտում («Երզնկայի ճակատամարտ») ջախջախիչ պարտութեան է մատնում տարիներ շարունակ տարածաշրջանը սարսափի մթնոլորտում պահող Ջալալ ալ-Դինի խորեզմեան բանակին⁴: Ըստ Իբն Բիբիի՝ Ջալալ ալ-Դինի պարտութիւնից յետոյ խորեզմցիներից շատերը ծառայութեան անցան Քայկուբադի մօտ, որոնց սելջուկեան սուլթանը որպէս *iqṭā'* (ռազմաւատ) շնորհեց Երզնկան, Ամասիան եւ Լարանդան: Երզնկան քաժին հասաւ խորեզմցի զօրավար Կիրխանին (Qirchān)⁵:

Երզնկայի կարգավիճակի նոր փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ ԺԳ. դարի կէսերին՝ տարածաշրջանում ուժերի այն նոր յարաբերակցութեան պատճառով, որ հաստատուեց մոնղոլների քաղաքական թատերաբեմ բարձրանալով: 1236-45՝ Չորմաղան եւ Բաչու նոյինների նուաճումներով մոնղոլների տիրապետութիւնը հաստատուեց Վրաստանի, Հայաստանի եւ Ատրպատականի մեծ մասի վրայ⁶: 26/27 Յունիս 1243ին Երզնկայից ոչ-հեռու գտնուող Քէօսէղաղի (Չմանկատուկի) մօտ Ռումի սելջուկները ծանր պարտութիւն կրեցին մոնղոլներից: Կեսարիան եւ Սեբաստիան գրաւելուց յետոյ՝ նրանք ճամբարեցին Երզնկայի մատոյցներում: Ըստ Բար Հեբրէոսի՝ նրանք ոսկի պահանջեցին քաղաքի տէրերից, բայց մերժում ստանալով՝ բաբանների օգնութեամբ գրաւեցին եւ աւարառութեան եւ կոտորածի ենթարկեցին բնակչութեանը⁷: Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ Հայաստանից մոնղոլների բանակում կոտորվ հայ իշխանները («*Աագն եւ Շահնշահն, Վահրամ եւ որդի իւր Աղպուղէն, եւ Խաչենեցիքն, Ջալալն Հասան, եւ զօրք իւր, եւ ազգականքն, եւ Գրիգոր Դոփին որդի, մօրաքուէր որդի Ջալալին*») «ըստ կարի իրեանց» ամէն ինչ արեցին Երզնկայի եւ Տեփիկի հայ բնակչութեանը սպանդից փրկելու համար⁸:

Այսպիսով, յիշեալ իրադարձութիւններն ազդարարեցին Իկոնիայի Սուլթանութեան գերիշխանութեան աւարտը, եւ այն վասալական կախման մէջ ընկաւ մոնղոլներից: Այս պարագայում Կիլիկիոյ Հայոց ռազմավարական վերնախաւը՝ իդէմն Հեթում արքայի, Սմբատ Գունդստապի եւ թագաւորահայր Կոստանդին պայլի, ստիպուած լինելով դիժել սելջուկ սուլթանին օգնութեան հասնելու խոստումը, շտապեց իր հնազանդութիւնը յայտնել Բաչունոյինին: 1248ին Սմբատի⁹, իսկ 1254ին Հեթումի՝ Կարակորում կատարած ուղեւորութիւններով հայ-մոնղոլական յարաբերութիւններն արդէն «դաշնակցութեան» կամ ամելի ճիշտ՝ «ռազմական համագործակցութեան» պաշտօնական երանգներ ստացան¹⁰:

Ռումի Սուլթանութիւնում իշխանութեան համար սուր պայքար սկսուեց Քայխոսրով Բ.ի որդիների միջեւ: Մոնղոլների միջամտութեամբ երկրում մինչեւ 1257 հաստատուեց Ռուքն ալ-Դին Կիլիչ Արսլան Դ.ի, Իզզ ալ-Դին

Քայկատու Բ.ի եւ Ալա ալ-Դին Քայկուբադ Բ.ի այսպէս ասած «եռիշխանութիւնը»: Առաւել անզիջում ստացուեց պայքարը յատկապէս առաջին երկուսի միջեւ: Ի վերջոյ Իզզ ալ-Դինը 1256ին խտովութիւն բարձրացրեց Բաչունոյնի դէմ՝ հրաժարուելով վճարել իր վրայ դրուած ծանր հարկերը: 1256ին մոնղոլական զօրքերը կրկին մտան Երզնկա եւ փախուստի մատնեցին Իզզ ալ-Դինին: Նրանք գրաւեցին ու աւարառութեան ենթարկեցին նաեւ Էրզրումը, Սեբաստիան, Կեսարիան, Կոնիան¹¹: Երկրում իշխանութիւնն անցաւ Կիլիչ-Արալանին: Որոշ ժամանակ անց Իզզ ալ-Դինը, շահելով մոնղոլների ներողամտութիւնը, վերադարձաւ Ռում, իր եղբայր Ռուքն ալ-Դինի հետ մասնակցեց Իրանի մոնղոլական Իլխանութեան հիմնադիր Հուլաղուի (կառ. 1256-65) ասորիքեան արշաւանքներին: Այնուամենայնիւ, եղբայրների հակոտնեայ յարաբերութիւնները հնարատր չեղաւ հարթել, եւ 1261ին Իզզ ալ-Դինը վերստին արտաքսուեց երկրից: Այսպէս, սուլթանութեան գահին մնաց միայն Ռուքն ալ-Դինը¹², չնայած որ երկրի փաստական իշխանութիւնն իր ձեռքում կենտրոնացրեց նրա վեզիր Մուփն ալ-Դին Փերուանէն: 1265ին Փերուանէն սպանել տուեց Ռուքն ալ-Դինին եւ գահին նստեցնելով նրա անչափահաս որդուն՝ Ղիաս ալ-Դին Քայխսրով Գ.ին (կառ. 1265-83)՝ դարձաւ երկրի քաղաքական գործերի տնօրինողը: Այսպիսով, Երզնկան, «ո՞ր ետրո՞ւ» Ռումի Սուլթանութեան տարածքի մաս կազմելով, ենթակայ էր սուլթանի կողմից այնտեղ նշանակուած կառավարիչներին (սուբաշիններին կամ սերուշքէրներին), բայց փաստացիորէն գտնուում էր մոնղոլ իլխանի եւ նրա կողմից երկրում նշանակուած մոնղոլ վերահսկողների հսկողութեան տակ: Ինչպէս նշել ենք, Եսափ Չիմէնի ճակատամարտից յետոյ Երզնկան լզէ՛ «ի կարգավիճակով գտնուում էր խորեզմ զօրավար Կիրխանի վերահսկողութեան տակ: Վերջինս 1246ին ձերբակալուում է Ղիաս ալ-Դին Քայխսրով Բ.ի կողմից, իսկ միա խորեզմցիները երկրից փախչում են Ասորիք¹³: Քաղաքին լզէ՛ «ի իրաւունքով տիրում էին Շարաֆ ալ-Դին Մասուդը, ապա՝ Մուփն ալ-Դին Փերուանէն¹⁴:

Չնայած պատմութեան այսպիսի վայրիվերումներին, օտար նուաճողների հերթափոխող գերիշխանութեանը՝ Երզնկան մինչեւ ԺԳ. դարակէտը չէր կորցրել իր հայկական դիմագիծը: Լինելով մի կողմից արեւելքից արեւմուտք ձգուող եւ Իրանի, Կիլիկեան Հայաստանի ու Իկոնիայի, միա կողմից հիւսիսից հարաւ ձգուող եւ Արեւելեան Միջերկրականի, Ասորիքի եւ մերձեւեծովեան տարածաշրջանի քաղաքներն իրար կապող քարաանային բանուկ երթուղիների հանգուցակէտ՝ Երզնկան վերածուում է խիստ վաճառաշահ ու հարուստ քաղաքի՝ յայտնի նաեւ իր արհեստագործական, արդիւնագործական արտադրանքով: Երզնկայի ծաղկման գործում կարեւորագոյն դերն անշուշտ պատկանում էր հայ բնակչութեանը, որը մեծամասնութիւն էր կազմում քաղաքում: Պատահական չէ, որ 1280ին այստեղ ունէր «ձերունի վարդապետ Գրիգոր Սանահնեցու» գլխաւորութեամբ կազմակերպուել է հայ երիտասարդ վաճառականների («երիտասարդք եւ

տղահասակ մանկունք») և արհեստագործների «եղբայրության» կամ «միաբանության»¹⁵, որի համար Յովհաննէս Երզնկացի Պլուզը կանոնադրութիւն է գրել՝ «Սահման և Կանոնք Միաբանութեան Եղբարց»¹⁶:

Մոնղոլական տիրապետութեան շրջանում քաղաքի դերն անլի ակնառու է դարձել նաեւ հայոց հոգեւոր-կրօնական և մշակութային կեանքում: Այն վերածուել է կրթութեան և դպրութեան համահայկական կենտրոնի՝ ծնունդ տալով հայ միջնադարեան մատենագրութեան, քնարերգութեան, գիտական և փիլիսոփայական մտքի այնպիսի մեծ ոահվիրաների, ինչպիսիք էին Յովհաննէս Պլուզ Երզնկացին, Յովհաննէս Ծործորեցին, Կոստանդին Երզնկացին, Կիրակոս, Գրիգոր, Մովսէս Երզնկացիները են.: Եւ թէւ այն քաղաքական առումով եւ աշխարհագրորէն երբեք մաս չի կազմել Կիլիկեան Հայաստանի, բայց տեղի հայութիւնն անշուշտ տարածաշրջանի ընդհանուր քաղաքական կացութիւնը ձեւաւորող նրբաթելերով կապուած էր նրան և քաջագիտակ ու հաղորդակից նաեւ հայոց պետութեան սահմաններում տեղի ունեցող քաղաքական անցուղարձեօրին¹⁷:

Իրադարձութիւնների յետագայ ընթացքին եւ մասնաւորապէս Սարգիս արքեպիսկոպոսի գործունէութեան մասին արարալեզու պատմական մատենագրութեան մէջ պահպանուած վկայութիւններին անդրադառնալուց առաջ հարկ ենք համարում մէկտեղ հաւաքել ԺԳ.-ԺԴ. դարերի մուսուլմանական աշխարհագրական երկերում Երզնկայի նկարագրութիւնները¹⁸, որոնք յիրաւի օգտակար կը լինեն քաղաքի դիրքի, բնական պայմանների, զարմանալիքների մասին պատկերացում կազմելու, հայութեան դերը քաղաքի կառավարման գործում, նրա հասարակական-մշակութային կեանքում հասկանալու տեսանկիւնից:

Իր Mu 'gam al-buldān երկի առաջին խմբագրութիւնը 1224ին աւարտած Եակուտ ալ-Համաուին (մահ. 1229) նկարագրել է քաղաքը. «Արզանջան. նրա ժողովուրդն անուանում է Արզանքան՝ «քաֆ» հնչիւնով: Հաճելի ու յայտնի քաղաք է՝ յի բարիքներով ու բազմամարդ, Հայաստան երկրում՝ Ռումի երկրի եւ Խլաթի միջեւ՝ Էրզրումի մօտ: Նրա բնակչութեան մեծ մասը հայեր են, բայց այնտեղ կան [նաեւ] մուսուլմաններ, որ [քաղաքի] բնակչութեան երեսիւններն են: Գինի խմելն ու անառակութիւնն այնտեղ ակնբրեւաբար փարածուած են»¹⁹: «Բնակչութեան երեսիւններ» ասելով՝ մատենագիրն ըստ էութեան նկատի ունի իշխող Մենզուլէկներին:

Գրեթէ նոյն ժամանակ՝ ԺԳ. դարի քսանականներին գրուած պարսկերէն աշխարհագրական մի երկի անանուն հեղինակն իր հերթին բնութագրում է քաղաքը. «Արզանգանը գեղեցիկ քաղաք է՝ Արզրումից երկու օրուայ ճանապարհի հեռաւորութեան վրայ: Այն շար պալատներ եւ մրգեր ունի, հաճելի բնակչութիւն: Բոլոր տեսակի ապրանքներ վաճառում են այնտեղ: Հողը վաւրն է. իւրաքանչիւր փարի նրանք նորոգում են իրենց տները»²⁰: Պարսիկ մատենագրի հաղորդման «հողը վատն է» արտայայտութիւնն ակնարկ է Երզնկայում եւ շրջակայ բնակավայրերում տեղի ունեցած

երկրաշարժերին, որոնք կործանարար են եղել: Բնութեան այս տարերքը քաղաքին մեծ աներաժութիւններ եւ մարդկային կորուստներ է պատճառել յատկապէս 1045, 1165, 1236, 1251, 1254, 1268, 1281, 1288, 1458, 1784 եւն. թուականներին: Ֆրանսիայի արքայ Լուի Թ.ի (կառ. 1226-70) բանազնաց Գիյոմ Ռուբրուքը, ով Մոնզկէ (կառ. 1251-9) մոնղոլ խանի արքունիքից վերադարձի ճանապարհին 1255ին անցել է Երզնկայով, վկայում է մէկ տարի առաջ տեղի ունեցած «սարսափելի երկրաշարժ»ի մասին, որին զոհ էին գնացել «շուրջ 10 հզ. մարդ՝ յայտնի անունով՝ չհաշուած թշուառներին, որոնց [ով լինելով] մասին տեղեկութիւններ անգամ չկային»²¹:

Իսկ Ջաքարիա ալ-Կազուինիի (մահ. 1283) *Aṣār al-bilād* (Երկրների յուշարձանները) աշխարհագրական երկում քաղաքի վերաբերեալ հակիրճ հաղորդումը ներկայացնում է այնտեղ եղած մի զարմանալիք. «[Արզանջանը] մարդաշար, հրաշալի, բարիքներով լի քաղաք է Հայաստան երկրում: Նրա բնակչութիւնն են կազմում մուսուլմանները եւ քրիստոնեաները: Այնտեղ մի լեռ կայ՝ նրանում մի քարանձաւ, որի առաստաղից ջուր է թափում, եւ ասպա այդ ջուրը կարծր քարի է վերածում»²²:

Ռումի սելջուկ սուլթանների պաշտօնական պատմիչ Իբն Բիբի ալ-Մունաջջիման (մահ. 1285)²³ Երզնկայի իր նկարագրութիւնը տալիս է Մենզկէի Դաուդշահի ձեռքից Երզնկան խլելու մասին դէպքերի շարադրանքում. «Երբ իր հոր՝ Մալիք Բահրամշահից յետոյ իշխանութեան եւ հրամանադարութեան գահին (*dast-i mamlakot wa-farmāndahī*) նստեց Մալիք Ալա ալ-Դին Դաուդշահը, նրա տնօրինութեան տակ էին Երզնկան եւ նրա շրջակայքը, որտեղ գտնւում էին լաւագոյն բնակավայրերը, ամենաբարեկարգ վայրերն ու տեղերը, քանզի Եփրատ գետը հոսում-անցնում է նրա երեւի կողմով: Մեղմ զեփիտը փչում է քաղաքի վրայ՝ այն լցնելով մանուշակների եւ լեռնային ծաղիկների բոյրով»²⁴:

Աբու ալ-Ֆիդայի (մահ. 1331) *Taqwīm al-buldān* (Երկրների տեղագրութիւն) երկում, որ հեղինակն աւարտել է մօտ 1321ին, կարդում ենք. «Իբն Սաիդի գրքում ասում է, որ Արզանքանը գտնւում է Սիռասի եւ Էրզրումի միջեւ, եւ նրանցից իւրաքանչիւրից եղած հեռաւորութիւնը 40 փարսախ է: Էրզրումի եւ Արզանքանի միջեւ եղած ճանապարհի ամբողջ երկայնքով մարգագետիններ եւ արօտավայրեր են»²⁵: Աբու ալ-Ֆիդան այստեղ ակնբերեալ բար նկատի ունի անդալուսի յայտնի աշխարհագրագէտ Իբն Սաիդ ալ-Մաղրիբիին (մահ. 1286) եւ իր տեղեկութիւնը մէջբերում է նրա *Basf al-ard fi al-ʿālam wa-l-ʿard* (Երկրի փոռածքն ըստ երկայնութեան եւ լայնութեան) կամ *Ṣuḡrafiya Ibn Saʿīd* (Իբն Սաիդի աշխարհագրութիւն) կոչուած երկից: Այնուամենայնիւ, Իբն Սաիդի երկում յիշեալ քաղաքների միջեւ հեռաւորութիւնը 40ի փոխարէն 60 փարսախ է նշուած, իսկ հաղորդման վերջնամասն այսպէս է ձեւակերպուած. «...ճանապարհի ամբողջ երկայնքով աղբիւրներ, ցանքեր, հովիտներ եւ մշակահողեր են»²⁶:

Շուրջ մէկ տասնամեակ անց՝ 1333ին, Արզինջանով անցած մաղրիբքի արար ճանապարհորդ Իբն Բատտուտան (մահ. 1368/69) պատմում է. «Մենք մեկնեցինք այդ քաղաքից եւ հասանք Արզինջան, որ Իրաքի տիրոջ [մոնղոլ իլխանի] երկրում է: Մեծ, բազմամարդ քաղաք է, եւ նրա բնակիչների մեծ մասը հայեր են: Մուսուլմաններն այնտեղ թուրքերէն են խօսում: Այն լաւ կարգաւորուած շուկաներ ունի, որոնցում գործուած հրաշալի կերպասները նրա անունով էլ կոչուում են: Այնտեղ [նաեւ] պղնձի հանքեր կան, որից [լարարտեսակ] սպասք եւ աշտանակներ են պատրաստում, որոնց մասին արդէն յիշատակել ենք: Դրանք նման են մեր ճրագներին»²⁷:

Մոնղոլական Իլխանութեան մատենագիր Համդալլահ Մութաուֆի Կազուինին իր *Nuzhat al-qulub* (Սրտերի զուարճութիւն) երկն աւարտել է 1340ականներին: Նրա հաղորդման ամենաարժէքատու տեղեկութիւնը վերաբերում է նախորդ դարում տեղի ունեցած իրադարձութեանը՝ քաղաքի վերակառուցմանը վերոյիշեալ Ալա ալ-Դին Քայկուբադ Ա. սուլթանի կողմից: «Արզանջանը գտնուում է Չորրորդ իլկիմում (աշխարհագրական գօտում - Գ.Դ.)՝ 74° երկայնութեան եւ 39° լայնութեան վրայ: Նրա շինութիւնները վերականգնուել են սելջուկեան սուլթան Ալա ալ-Դին Քայկուբադի կողմից. պարիսպը վերակառուցուել է սրբաբաշտ քարով: Կլիման շար լան է, իսկ եփրաբ գետն անցնում է նրա ետեւով: Մշակում են հացահատիկ, մրգեր, բամբակ եւ մեծ քանակութեամբ խաղող: Նրա տարեկան վճարը կազմում է 332.500 դինար»²⁸: «Տարեկան վճար» ասելով մատենագիրը նկատի ունի այն հարկաչափը, որ քաղաքն ամէն տարի (1330ականների կէսերին) մուծում էր իլխանական գանձարան: Նշուած թուի մեծութիւնն առանել քան խօսուն վկայութիւն է քաղաքի հարստութեան եւ վաճառաշահութեան մասին: Համեմատութեան համար նշենք, որ Կազուինիի վկայութեամբ Էրզրումի ամենամեայ վճարը կազմում էր 222,000 դինար²⁹, Կեսարիայինը՝ 140,000, Խլաթինը՝ 51,500, Մոսուլինը՝ 328,000, իսկ, օրինակ, ամբողջ Կիլիկեան Հայաստանինը՝ ընդամենը 30,000 դինար³⁰:

Մուսուլման աշխարհագիրների եւ ճանապարհորդների ուղեգրութիւններից բացի Երզնկայի մասին հետաքրքրական տեղեկութիւններ են գտնուում նաեւ երոպացի ճանապարհորդների ուղեգրութիւններում: Դրանցից կարեւորներն արժանի են յիշատակութեան:

1405ին Երզնկայով Թաւրիզ՝ Լենկ Թեմուրի արքունիք է շտապել Ռուի Գոնսալէս դը Կլաուիխոյի գլխատրած իսպանական դեսպանութիւնը: Կլաուիխոսն գրում է՝ «Այս Արսինգա քաղաքը կառուցուած էր հարթավայրում՝ այն գետի կողքին, որ եփրաբ է կոչուում: Սա Եդէմից սկիզբ առնող գետերից մէկն է: Հարթավայրը, որտեղ գտնուում է քաղաքը, երեւի կողմից շրջապատուած է բարձր լեռներով: Այդ լեռների կապարներին այժմ շար ձիւն կայ, բայց ներքեւում՝ հովիտներում, առհասարակ չկայ: Շրջակայքի բոլոր կողմերից կարելի է տեսնել գիւղեր՝ իրենց խաղողի այգիներով եւ պարտէզներով, իսկ հարթավայրն ամբողջութեամբ ծածկուած է հացա-

հայրի եւ որթապուունկի դաշպետով: Ամէն քայլափոխի շար գեղեցիկ խաղողի այգիներ եւ բանջարանոցներ էին: Քաղաքն այնուամենայնիւ այնքան էլ մեծ չէ, շրջապատուած է աշտարակատր պարիսպներով: Երզնկան կառուցել են հայերը, եւ բազմաթիւ տեղերում պարիսպներ չեն, խաչի նշաններ են փորագրուած: Քաղաքի բոլոր տներն իրար կցուած են հարթ փանիքներով, որոնց վրայով մարդիկ կարող են մի տնից միւսն անցնել, ինչպէս փողոցով: Քաղաքը խիտ բնակեցուած է, եւ նրանում շարք են գեղեցիկ նրբանցքներն ու հրապարակները: Այստեղ շար երեսնի անծինք են բնակում, որոց մեծ մասը հարուստ մարդիկ են, կան բազմաթիւ ունետր առեւտրականներ: Այստեղ կարելի է տեսնել մզկիթներ ու ցայտաղբիւրներ: Բնակիչները հիմնականում հայեր եւ յոյներ են, որոնք բոլորը քրիստոնէայ են»³¹:

Մեզ համար անելի կարեւոր է վենետիկցի յայտնի ճանապարհորդ Մարկո Պոլոյի (մահ. 1324) վկայութիւնը, ով եղել է Երզնկայում 1272ին՝ այն այսպէս նկարագրելով. «Մեծ Հայաստանն ընդարձակ երկիր է, որի մուտքում է գտնուում Արգինջան անունով քաղաքը, որտեղ հիաւում են աշխարհի լաւագոյն բամբակեայ կտորները, որ բուքրամ (bucherame)³² են կոչուում, ինչպէս նաեւ այլ բազմաթիւ հեփաքրքիր գործուածքներ, որոնք բոլորը թուարկելը ծանծրայի կը լինի: Այնտեղ են գտնուում ամենագեղեցիկ եւ ամենահրաշալի տաք աղբիւրների բաղնիքները, որ գետնի տակից են բխում եւ այլուր չեն հանդիպում: Նրա բնակիչները մեծամասամբ հայեր են, որ գտնուում են թաթարների տիրապետութեան տակ: Այս կողմերում շար քաղաքներ կան, բայց Արգինջանը նրանցից կարեւորագոյնն է, եւ այնտեղ է արքեպիսկոպոսի նստոցը»³³: Մարկո Պոլոյի ակնարկած արքեպիսկոպոսը հենց այն Սարգիսն է, ում գործունէութեան մասին դարի արաբալեզու պատմական երկերում պահպանուած վկայութիւնների լուսաբանմանը կը նուիրենք աշխատանքի յետագայ շարադրանքը:

Սարգիս եպիսկոպոսի մասին պահպանուած տեղեկութիւնները քիչ են. յայտնի չէ նրա ծննդեան թուականը: Միայն աներկբայ է, որ նա սերում էր գաւառի յայտնի ընտանիքներից մէկից, որին աւանդաբար պատկանում էր Երզնկայի եւ շրջակայ վայրերի հայութեան հոգեւոր առաջնորդութիւնը: Յարութիւն Քիւրտեանն ուշադրութիւն է հրաւիրել 1200ին Սեպուհ Լեռան Աւագ Վանքում³⁴ գրուած մի Աւետարանի յիշատակարանի վրայ, որում յիշուում է վանքի առաջնորդ ոմն Տէր Սարգիս, ով հաւանաբար մեզ հետաքրքրող Սարգիս նախորդներից էր³⁵ (գուցէ պա՛պը): Քիւրտեանը մոռացել է յղել իր աղբիւրը, բայց նա ամենայն հաւանականութեամբ նկատի է ունեցել Գարեգին Ա. կաթողիկոս Յովսէփեանի հրատարակած յիշատակարանը³⁶. «Արդ յանգ լելեալ կապարեցաւ սուրբ Աւետարանս ծնոմբ Վարդանայ... հրամանաւ եւ ծախիւք նախասացեալ վերադիտող նահանգիս Տէր Սարգիս եւ եղբար Ամբակումա՛՛ ի գաւառիս, որ կոչի Դարանաղեաց, ի լերինս Սեպուհ»³⁷: Յիշատակարանից պարզ է դառնում, որ Տէր Սար-

գիսն ու Ամբակումը ձեռագիրը պատուիրել են ի յիշատակ իրենց հորեղբոր ոմն Անտիքի (Անտիսի), որ Տէր Սարգսից առաջ գրադեցրել էր եպիսկոպոսական աթոռը (*«հարեղբար իրեանց ւրէր Անտիսացն, որ բազում ժամանակս կալեալ զեպիսկոպոսութեան շնորհս...»*)³⁸:

1201ին, Աագ Վանքում գրուած մէկ այլ Անտարանի յիշատակագիրը նոյնպէս յիշում է *«գբարի առաջնորդ սրբոյ ուխտիս զւրէր Սարգիս ու զնորին հարազատ եղբայրն զԱմպակում»*³⁹: 1201ին գրուած մի երրորդ Անտարանի գրիչն արդէն յայտնում է Աագ Վանքի *«զգիտեանական եւ զարդինական ուարդապետ»* ոմն Կոստանդի մասին, ով, յիշեալ Տէր Սարգսի որդին էր. *«Այլ եւ յիսեջիք զառաջասացեալ վարդապետն մեր զ[Կոստանդ], եւ զպարոն (") հայրն իւր Սարգիս, եւ զմայրն, որ զարինական շնորհեաց մեզ»*⁴⁰: Այսպիսով, փաստերի սղութեան պատճառով իրատուք չունենք պնդելու, բայց մեզ, այնուամենայնիւ, թւում է, որ վերջի յիշատակուած բոլոր անձինք մեզ հետաքրքրող Սարգիս Երզնկացուն վերաբերող ուղիղ տուեալներ: Նրա անձի մասին եղած բոլոր մատենագրական յիշատակութիւնները վերաբերում են նրա եպիսկոպոսութեան շրջանին, ուստի որոշապէս յայտնի չէ նաեւ, թե ինչ գործունէութիւն է ծաւալել Սարգիսը նախքան եպիսկոպոսութեան աստիճան ստանալն ու Երզնկայի ու շրջակայքի հայութեան հոգեւոր առաջնորդութիւնը ստանձնելը:

Յայտն տարածուած կարծիքի համաձայն՝ Սարգսի գործունէութեան մասին առաջին վկայութիւնը հայ մատենագրութեան մէջ վերաբերում է 1266ի իրադարձութիւններին⁴², մինչդեռ նրա մասին ժամանակագրորէն առաջին յիշատակութիւնը գտնում ենք միանգամից երկու մատենագիրների՝ Սամուէլ Անեցու շարունակողներից Յակոբ Գրիչի մօտ եւ Անանուն Սեբաստացի յորջորջուած հեղինակի *ժամանակագրութեան* տարբերակներից մէկում: Վերջիններիս հաղորդումները խիստ հակիրճ են, բայց կարեւորութեան առումով եզակի: Յակոբ Գրիչը գրում է, որ հայոց ՈՂԸ թուականին *«Տէր Սարգիս եպիսկոպոս լեալ եզնկային»*: *«Ի ՈՂԸ ւրէր Սարգիսն եպիսկոպոս եղեւ Յեզնկան»*՝ երկրորդում է անանուն տարեգիրը⁴³: Ստացում է՝ Սարգիսը Երզնկայի եւ գաւառի հոգեւոր առաջնորդ է ձեռնադրուել 1249ին, երբ Իկոնիայի գահի համար գահակալական պայքար էր ընթանում Քայխոսրով Բ-ի որդիների միջեւ: Սարգսի եպիսկոպոսութեան յետագայ եօթ տարիների մասին այլ տեղեկութիւնների չունենք:

Տէր Սարգսի մասին տեղեկութիւնների փշրանքների որոնումներում մեզ կրկին օգնութեան են գալիս Անանուն Սեբաստացու եւ Յակոբ Գրիչի տարեգրութիւնները: Նրանցից առաջինը 1256ի տակ արձանագրել է. *«Ի տոյն ամի Ղալա դանն երեկ ի վերայ Կամխայ. եւ եղեւ տով մեծ. հաւ մի՛ դեկան մի, եւ ծիոյ խախաց մի՛ ի Խ (40) սպիտակ. զի եկեալ ւրէր Սարգիս եւ յամենայն ամրոցաց եհան»*⁴⁴: Յակոբ Գրիչի հաղորդման մէջ, ճիշտ է, Սարգիսը յականէ-յանուանէ չի յիշում, բայց նրանում կրկին խօսում է ոմն

Ղատա խանի կողմից Երզնկան գրանելու, քրդերի կոտորելու («գՔուրդն կուրորեաց») և Կամախը պաշարելու («ԿԿամախ սղարեաց») մասին⁴⁵: Այս երկու աղբիւրների հաղորդածից մեր իմացածին կարող ենք յայելել, որ Երզնկայի և շրջակայ բնակավայրերի՝ մասնատրապէս Կամախի վրայ մոնղոլների յարձակումը, փաստօրէն, ղեկավարել է Ղատա անունով գօրահրամանատարը, ով հարկ է պահանջել: Ըստ Անանուն Սեբաստացու՝ Սարգիս եպիսկոպոսը գաւառի ամրոցներից դրամ է հաւաքել՝ մոնղոլներին վճարելու համար: Անանունի ժամանակագրութեան միա տարբերակը պարզաբանում է. «...գոր եկեալ Տէր Սարգիսն յԵրզնկէն, արար սէր և եհան ի խսարէն»⁴⁶: Մեր կարծիքով, հենց այս դէպքերի ժամանակ է, որ Երզնկայի հայոց վարդապետը շահել է մոնղոլների վստահութիւնը և յաջողացրել Երզնկայում և գաւառում իր եպիսկոպոսութիւնը վերահաստատող համապատասխան թոյլտուութիւն (եառլիկ/եառլախ) ստանալ նրանցից: Մոնղոլական իշխանութիւնները, իրենք իսկ խուսափելով Ռումի սելջուկների նոր անհնազանդութիւնից, ձգտում էին յատկապէս իրենց ազդեցութեան գօտուն առանել մօտ տարածքներում յուսալի ու հաւատարիմ ուժեր գտնել (հիմնականում ոչ-մուսուլմանների շրջանից): Այդպէս էր նաեւ Երզնկայում: Տեղի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կազմող հայութեանը որոշ լիազօրութիւններ տալով՝ նրանք փաստօրէն ամուր յենարան էին ստեղծում իրենց համար:

Երզնկայի հայոց եպիսկոպոսի վերաբերեալ յաջորդ վկայութիւնը Բար Հեբրեոսի (մահ. 1286) *Եկեղեցական ժամանակագրութեան* մէջ է: Մատենագիրը, պատրիարք Յովհաննէս ԺԲ. Բար Մաղանիի (1252-63) պատրիարքութեան տարիների շարադրանքում պատմում է հակաթոռ պատրիարք Դիոնիսիոս Է.ի (1253-61) մասին. «Իսկ Դիոնիսիոսը լուր ուղարկեց Երզնկա քաղաքի Տէր Սարգիս անունով հայ եպիսկոպոսին, որն այնպեղ էր նշանակուել թաթարների կողմից (ընդծումը մերն է - Գ.Դ.): Վերջինս [մարդ] ուղարկեց և նրան ազապեց հեպոպոնդոլների ձեռքից: [Դիոնիսիոսը] ելաւ-գնաց՝ հնազանդութիւն յայտնելու արքայից արքայ Հուպղոփին, որի մօտ պապուատոր ընդունելութեան արժանացաւ»⁴⁷: Ասորի մատենագիրը դէպքը թուագրում է 1570 Հազիրան ամսով՝ 1259 Յունիս:

Սարգսի անձի մասին ժամանակագրօրէն յաջորդ յիշատակութիւնը գտնում ենք ԺԳ. դարի մամլութեան պատմագրութեան մէջ՝ հիջրայի 659ի (1260/61) անցքերի շարադրանքում: Վկայութիւն արաբ հեղինակներից արձանագրել է Բայբարս ալ-Մանսուրին (մահ. 1325) իր *Zubdat al-fikra fi tarikh al-biğra* (Ընտրուած մտքեր հիջրայի պատմութեան մասին) երկով: Նրանից փոխառելով՝ հաղորդումն իրենց *Nihāyat al-arab fi funūn al-adab* (Գրագրութեան համար խիստ ցանկալի գիտութիւնների մասին) և *'Iqd al-ğumūn fi tarikh ahl al-zamān* (Ժամանակի մարդկանց պատմութեան մարգարտեայ մանեակ) երկերում պահպանել են նաեւ համապատասխանաբար ալ-Նոտայրին (մահ. 1333) և ալ-Այնին (մահ. 1453): Նրանից Բայ-

բարս ալ-Մանսուրին մասնատրապէս գրում է. «Արդէն յիշատակել ենք, որ նրանք երկուը (Իզզ ալ-Դին Քայկատուը եւ Ռուփն ալ-Դին Կիլիջ Արսլանը - Գ.Դ.), Հուլաղուի հետ մասնակցելով Հալէպի գրամանը, վերադարձել էին իրենց հողերը, որ նրանց միջեւ բաժանել էր Մանգու խանը: Իսկ այս տարում (հիջրայի 659) Հուլաղուն՝ դեսպան ուղարկեց Իզզ ալ-Դինին՝ իր մօտ կանչելով վերջինիս «փոխարքային»՝ Շամս ալ-Դին Իփթաշին: Նա էլ ուղարկեց նրա մօտ: Շամս ալ-Դին Իփթաշի եւ դեսպանների Արզանքան հասնելը զուգարդիպեց քրիստոնեաների աստուածայայտնութեան տօնին («'id al-gattās»)⁴⁸, որ մեծ թափօրով դուրս էին եկել՝ ուղղուելով Եփրատը: Նրանց հետ էր նաեւ «կաթողիկոսը» (քնագրում՝ al-ḡāṭīq), ում անունը «Մարիասիա»⁴⁹ էր: Նրանք խաչերը բարձրացրել էին նետերի վրայ, հնչեցնում էին զանգերն ու բարձրագոչում: Շամս ալ-Դին Իփթաշը նախատեց նրանց եւ փորձեց կանգնեցնել, բայց Հուլաղուի դեսպանագնացները նրան դէմ դուրս եկան՝ ասելով. «Սա սուլթան Ռուփն ալ-Դինի երկիրն է, եւ չես կարող խօսել, բանի որ քո տեր Իզզ ալ-Դինի երկրում չես: Հարցրեցին «կաթողիկոսին», թէ ինչպէս էին պահպանում իրենց աանդոյթը սուլթան Դիյաս ալ-Դին [Քայխոսրովի] օրօք: Նա նրանց պատասխանեց, թէ՛ վճարում էինք երեք հազար դիրհամ հարկ եւ նշում մեր տօնը, ինչպէս ուզէինք: Այսպէս նրանից երեք հազար դիրհամ վերցրին, եւ թոյլ տուեցին փոխախմբել, ինչպէս որ կը ցանկանար: Երբ Հուլաղուի դեսպաններն ու Շամս ալ-Դին Իփթաշն այս բանի շուրջ բանակցում էին, վերջինս զայրացաւ եւ վերադարձաւ սուլթան Իզզ ալ-Դինի մօտ: Նա (Իփթաշը - Գ.Դ.) սկսեց նրան թշնամութեան հրահրել Հուլաղուի դէմ եւ լարեց նրա եղբայր Ռուփն ալ-Դինի դէմ՝ յորդորելով գրաւել վերջինիս երկիրը եւ ժառանգութիւնը. Իզզ ալ-Դինն անսաց նրա յորդորին եւ համաձայնեց նրա հետ: Սա մեծ փարակարծութեան եւ պառակտման պատճառ դարձաւ»⁵⁰: Մամլուք հեղինակի կողմից քրիստոնեայ վարդապետին տրուած ḡāṭīq եւ marḥasyā անուանումները փաստում են, որ խօսքն այստեղ ակնյայտօրէն Սարգսի մասին է, ում անունը ոչ Բայբարս ալ-Մանսուրին եւ ոչ էլ նրանից հաղորդումը փոխառած ալ-Նուտայրին ու ալ-Այնին են նշում: Սակայն, Հուլաղուի մոնղոլ դեսպաններին եւ Շամս ալ-Դին Իփթաշին տօնախմբութիւնը շարունակելու համար 3000 դիրհամ վճարելու մասին դիպուածն էլ վկայում է, որ նա քաղաքի աշխարհիկ գործերը տնօրինելու ոչ մի իրաւասութիւն չունէր մոնղոլներին, եւ Երզնկան, գտնուած էր սուլթան Ռուփն ալ-Դինի լիակատար վերահսկողութեան տակ:

Բայբարս ալ-Մանսուրին շարունակում է, որ Իզզ ալ-Դինը, հետեւելով Իփթաշի խորհրդին, յարձակում եւ գրաւում է իր եղբայր Ռուփն ալ-Դինի եւ նրա վեզիր Մուին ալ-Դին Սուլայման ալ-Բարուանային (Փերուանէ) պատկանող հողերը: Վերջիններս որոշում են գնալ Հուլաղուի մօտ եւ գանգատուել Իզզ ալ-Դինի եւ նրա վեզիրի գործողութիւններից: Հուլաղուն նրանց տրամադրում է 1 թուման (10,000) զօրք՝ Բայաննոյին անունով

մոնղոլ զօրավարի հրամանատարութեամբ՝ Իզզ ալ-Դինի ղէմ կոտելու համար: «Եր դարձան՝ առաջնորդելով յիշեալ զօրքը, եւ Բայան նոյինի հետ վճռեցին սպասել գարնանամուտին: Սուլթան Ռուքն ալ-Դինն Արզանջանի գիւղերը որպէս իզժ՝ բաժանեց իր էմիրներին եւ խոստացաւ, որ երբ իր երթօր թագաւորութիւնը գրաւի, դրանք նրանց ի սեփականութիւն կը պայ»⁵¹: Ի վերջոյ, Եալդուզդաղ կոչուած վայրում տեղի ունեցած ճակատամարտում Իզզ ալ-Դինն ու Փերուանէն պարտութիւն են կրում: Վերջինս կրկին դիմում է Հուլաղուի օգնութեանը, ով չի մերժում եւ եա մէկ թուման օժանդակ զօրք է ուղարկում Ալիշակնոյինի գլխաւորութեամբ: Այս անգամ արդէն կողմերի միջեւ վճռական բախումն աւարտում է Փերուանէի եւ Ռուքն ալ-Դինի յաղթանակով: 1261ին Իզզ ալ-Դինն արտաքսում է երկրից՝ ապաստան փնտռելով Կ. Պոլսում⁵²:

Սարգսի գործունէութեան մասին հերթական յիշատակութեան աղբիւրը Կիրակոս Գանձակեցու Պատմութիւն Հայոցն է: Պատմիչը գրում է. «Եւ ի սոյն ամի վախճանեցաւ Հուլաւուն, եւ կինն իւր Տօղուս խաթունն: Եւ կալաւ զգրեղի նորա որդի իւր Աբաղա դանն յԶԺԴ (իմա՝ 1265) թուականին, եւ առ կին զդուստր հոռոմոց թագաւորին, որում անուն էր Դեսպինա խաթուն, որ եկն երեսեյի փառօք, ե՛ւ պատրիարքն Անտիօքոս, եւ այլ եպիսկոպոսք ընդ նմա զոր եքեր փէր Սարգիս Եզնկային եպիսկոպոսն, եւ Բեւնըր վարդապետն եւ մկրտեալ զԱբաղա դանն՝ Եղուն զաղջիկն նմա կին»⁵³: Գանձակեցու հաղորդման պատմական յետնախորքը հետեւեալն էր: Մինչեւ իր մահը Հուլաղու իլխանն աշխուժ բանակցութիւնների մէջ էր Բիզանդական Կայսրութիւնը 1261ին վերականգնած Միքայէլ Ը. Պալէոլոգոս (կառ. 1259-82) կայսեր հետ՝ բարիդրացիական յարաբերութիւններ հաստատելու համար: Կայսրն ինքն էլ ոչ-պակաս շահագրգիռ էր այդ հարցում, անելին՝ ստիպուած էր դրացնութիւն պահպանել իր երկրին հարեան միանգամից երկու մոնղոլական տէրութիւնների՝ Իլխանութեան եւ Ջոչիի Ուլուսի (Ոսկէ Հորդա) հետ, որոնք գտնուում էին մշտական անհաշտութեան եւ թշնամութեան մէջ: Դրան հասնելու ուղիներից մէկը բիւզանդական իշխանութիւնները դիտում էին իշխանական ամուսնութիւնները: Հենց այդպէս, 1265ին Միքայէլն իր ապօրինի դստրերից մէկին՝ Մարիային, կնութեան ուղարկեց Հուլաղուին⁵⁴: Ըստ Բար Հեբրէոսի՝ Մարիային Կ. Պոլսից Թարիզ բերելու դիւանագիտական առաքելութիւնը Հուլաղուն վստահել էր Անտիօքի յոյն պատրիարք Եպեմիոսին⁵⁵: Բայց երբ Մարիան Կեսարիա է հասնում, յայտնի է դառնում, որ Հուլաղուն մահացել է. նրա փոխարէն Մարիային կնութեան է առնում իլխանութեան գահին նստած որդին՝ Աբաղան (կառ. 1265-82)⁵⁶: Գանձակեցու այն պնդումը, թէ Եպեմիոսի հետ Պոլիս խնամախօսութեան մեկնած այլ մեծայարգ վարդապետներ էլ են եղել՝ յանձին Երզնկայի Սարգիս եպիսկոպոսի, ով իբր Անտիօքի պատրիարքի հետ մկրտել է Աբաղային եւ պսակել Մարիայի հետ, կասկածի տակ է առել դեռ Մաղաքիա Օր-

մանեանը՝ «այն պարզ զրոյց» անուանելով⁵⁷: Վարդան Արեւելցին, ով նոյնպէս գիտի Աբաղայի Մարիա կնոջ մասին («կին Ապաղային Դեսպինայ անուն»), բացի այն, որ վերջինիս թիրիմացաբար անուանում է *Վալդաց* կայսեր դուստր, նոյնպէս պնդում է, թէ իլխանը նրա հետ ամուսնանալուց առաջ մկրտուել է⁵⁸: Բայց որոշապէս յայտնի է, որ Հուլիոս, չնայած Դուկուզխաթուն անունով քրիստոնեայ կին ունենալուն, եւ քրիստոնեաների նկատմամբ համակրանք տածելուն, անձամբ երբեւէ քրիստոնէութիւն չի ընդունել: Նոյնը վերաբերում է նաեւ նրա որդի Աբաղային: Չնայած սրան՝ նրանց կրօնափոխութեան մասին բազմաթիւ զրոյցներ են հիւսուել ժամանակի ոչ միայն հայկական, այլեւ առհասարակ քրիստոնէական եւ իսլամական միջավայրում⁵⁹: Աբաղայի կրօնափոխութեան մասին Գանձակեցու վկայութիւնը յօրինուածք համարելով՝ այնուամենայնիւ, չենք կարող անտեսել հաղորդման միւս մասը, որ վերաբերում է Սարգսի եպիսկոպոսի մասնակցութեանը՝ Կ. Պոլիս կատարուած առաքելութեանը: Ուշագրաւ է, Յակոբ Գրիչը, ով նոյնպէս արձանագրել է Մարիային Թաւրիզ բերելու պատմութիւնը, առաւել է շեշտադրում Սարգսի դերակատարութիւնն իլխանութեան համար կարեւոր այդ առաքելութիւնը կեանքի կոչելու գործում՝ զանցառելով նշել անգամ Անտիոքի պատրիարքի անունը: «Հրամանաւ Հուլիոսին գնաց տէր Սարգսի ի Կոստանդնուպոլսի եւ առնու զդուստր թագաւորին Պալիալաւի, եւ ի դռնալն, զի վախճանեալ էր, առնու Ապաղայ»⁶⁰: Իլխանութեան բարձրագոյն իշխանական շրջանակներում Երզնկայի հայոց եպիսկոպոսի ունեցած յարգանքն ու վարկը, հիմնաւոր ապացոյց են կարծելու, որ նա իսկապէս ընդգրուած է եղել Եթեմիոս պատրիարքի պատուիրակութեան կազմում⁶¹:

Սարգսի Երզնկացու տարեցտարի աճող համբաւի եւ հեղինակութեան ապացոյց է թէկուզ նաեւ այն հանգամանքը, որ նա հայկական աղբիւրներում 1266ից սկսած արդէն յիշում է արքութեան տիտղոսով՝ որպէս *արքեպիսկոպոս* կամ *արհիական եպիսկոպոս*: Այդ թուականին Երզնկայում գրուած մի ձեռագրի Յովաննէս գրիչի յիշատակարանում կարդում ենք. «Բայց գրեցաւ սա ի քաղաքիս որ կոչի յեկեղեց գաւառս, մականուն Եզնկայ, ընդ հովանեաւ Սուրբ Փրկչիս, ի թուականութեանս Հայոց ԷՃ ու ի ժԵ (1266), ի հայրապետութեանս տեսոն Կոստանդեայ, եւ յարհիբեպիսկոպոսութեանն տեսոն Սարգսի Մարիասիայի մեծի, եւ ի քրիստոսապսակ իշխանին մերոյ պարոն Յոհաննիսի...»⁶²: Հետաքրքիր է հայ գրչի կողմից «արհիբեպիսկոպոս» բառի հետ մէկտեղ «մարիասիա» բառի կիրառութիւնը Տէր Սարգսի վերաբերմամբ, ով այդ մականուամբ յայտնի ու ճանաչելի էր մասնատրապէս մուսուլմանների շրջանում: Յիշատակագրութիւնը, սակայն, արեւի կարեւոր է մէկ այլ առումով. նրանում առաջին անգամ յիշում է Սարգսի որդի Յովհաննէսը՝ ոչ որպէս հոգեւորական, այլ որպէս աշխարհիկ իշխան եւ պարոն: Այստեղ հարկ ենք համարում մի դիտարկում անել: Հայ պատմագրութեան մէջ տարածուած կարծիքի համաձայն Յով-

հաննէւր եղել է Երզնկա քաղաքի իշխանը: Քիւրտեանը զգուշաւորութիւն է ցուցաբերել այս հարցում՝ նրա մասին ասելով, թէ «Երզնկայի իշխաններէն էր եւ կը յիշուի միշտ իբր Պարոն»⁶³: Ապա էդ. Բաղդասարեանն իր «Երզնկայի Հայկական Իշխանութիւնը XIII-XV Դարերում» յօդուածում Սարգսի եւ Յովհաննէսի օրօք քաղաքի ունեցած քաղաքական կարգավիճակը բնութագրել է որպէս «իշխանութիւն» եւ հակառակ իր ունեցած փաստերի սղոյթեանը՝ փորձել ապացուցել, որ մինչեւ ԺԵ դարում օսմանցիների կողմից նուաճուելը քաղաքի կառավարումը որոշ ընդհատումներով գտնուել է հայ իշխանների ձեռքում: Գ. Ստեփանեանն *Երզնկա մենագրութեան մէջ*, անհամոզիչ է համարել Բաղդասարեանի բերած փաստարկների մեծ մասը, թէեւ անձամբ մի տեղ գրել է. «Տէր Սարգիսն ու նրա որդին՝ պարոն Յովհաննէւրը, որոնք պայրմական Հայաստանի այս գեղապետի անկիւնում սրբեղծել էին իւրայայտուկ անկախ կենտրոն», այլոր՝ «...Սարգսի եւ նրա որդու կիսանկախ դիրքը Երզնկայում...»⁶⁴: Մեր տեսակէտը Երզնկայում ԺԳ. դարի կէսերից սկսած հայկական այսպէս ասած «իշխանութեան» գոյութեան մասին հետեւեալն է.՝ Սարգիսն ու նրա որդի Յովհաննէւրը քաղաքի ուղղակի կառավարման լիազօրութիւններ չեն ունեցել: Թէ՛ 1243ի եւ թէ՛ 1256ի մոնղոլների արշաւանքներից յետոյ էլ այն շարունակել է մնալ Ռումի սուլթանութեան կազմում՝ սելջուկեան պետական իշխանաւորների՝ սուփաշինիների կամ սերլեշքէրների վերահսկողութեան ներքոյ, որոնք նրան տիրում էին իգձ 'ի կարգավիճակով: Վերետում արդէն նշել ենք, որ մինչեւ 1246 այդ պաշտօնը զբաղեցնում էր Շարաֆ ալ-Դին Մասուդը, նրանից յետոյ՝ վեզիր Փերոուանէ: Սա անշուշտ չի նշանակում, թէ քաղաքի գերակշռող հայ բնակչութիւնն առհասարակ մասնակցութիւն չի ունեցել նրա գործերին: Ընդհակառակը, քաղաքի ու շրջակայքի հայութեան հոգեւոր առաջնորդ Տէր Սարգիսը, վայելելով մոնղոլների լիակատար վստահութիւնն ու հովանաւորութիւնը, մեծ արտօնութիւններ էր ստացել նրանցից, որոնց քաջագիտակ էին Ռումի սելջուկեան իշխանութիւնները եւ հարկադրուած էին հաշուի նստել նրա հետ: Ինչ վերաբերում է հայկական աղբիւրներում Սարգսի Յովհաննէս որդու «իշխան» յորջորջումներին, ապա դրանք բացառապէս Երզնկայի հայկական միջավայրում տարածուած մտայնութիւնների ու տրամադրութիւնների արդիւնք են: Պարզ է, որ Երզնկայի եւ գաւառի հայութեան հոգեւոր առաջնորդի որդին՝ որպէս նրա աջակից եւ գործակից, պիտի վեր դասուէր քաղաքի միա հայ մեծատուններից եւ այլ ազդեցիկ իշխաններից եւ հայ բնակչութեան համար գիտակցուէր որպէս աշխարհիկ առաջնորդ: Օրինակ, նրանց մեկենասութեամբ գրուած եւ 1269ով թուագրուած մի Աստուածաշնչի յիշատակարանում ասում է. «Արդ, գրեցաւ պրակս աստուածային սուրբ մարգարէին Եսայիա հրամանաւ եւ արդեամբք տեսաւ Սարգսի սրբասէր եւ արհիական եպիսկոպոսի, եւ նորին հարազատ որդոյ՝ աստուածասէր եւ քրիստոսապահ իշխանին պարոն Յոհաննէսի, ի վար-

ժամն անծին իրոյ եւ ի պէս սրոյ եկեղեցոյ, եւ ի խրատ աստուածա-
տոր եւ դեռարոյ զաւակաց իւրոց՝ Ներսէսի եւ Գրիգորեսի»⁶⁵: Այնու-
մենայնի, ինչպէս մուսուլմանական աղբիւրներն են վկայում, Երզնկայում
քաղաքական դերակատարութեան անլի բարձր աստիճան ձեռք բերելու
Սարգիսի ու նրա որդու նկրտումները բացայայտ են դարձել, մոնղոլներից
նրանց ունեցած ակնկալիքները՝ անելացել, որը չի վրիպել Իկոնիայի
իշխանութիւնների աչքից՝ յանգեցնելով տարաբախտ հետեանքների:

Սարգսի եւ Յովհաննէսի ջանքերի շնորհիւ Երզնկան վերածուել է հա-
մահայկական կրթամշակութային կենտրոնի: Նրանց մեկենասութեամբ
քաղաքում եւ շրջակայքում ծաղկել է գրչութեան արուեստը. այստեղ
գրուել ու զաղափարուել են հայ մանրանկարչութեան ինքնատիպ նմուշ-
ներ համարուող ձեռագրեր⁶⁶: Կատարուել են նաեւ շինարարական աշխա-
տանքներ: Մասնատրապպէս, Սարգիսը կառուցել է Ս. Փրկիչ եկեղեցին (յե-
տագայում կոչուել է Նաեւ Ս. Սարգիս): Այս հարցի շուրջ սակայն աղբիւր-
ներում որոշ հակասութիւն կայ: Մասնատրապպէս, վերը բերուած յիշատա-
կագրութիւնից գիտենք, որ 1266ին Ս. Փրկիչն արդէն կար եւ կանգուն էր:
Սրան հակառակ՝ ըստ որոշ աղբիւրների՝ օրինակ Անանուն Սեբաստացու
ժամանակագրութեան, 1269ին Երզնկայի արքեպիսկոպոսը կառուցել է
այդ եկեղեցին. «Ի թուին ՉԺԸ հիմն արկանէ արքեպիսկոպոսն Եզնկոյ
տէր Սարգիս զեղապաճոյճ փաճարին սուրբ Փրկչին»⁶⁷: Քիւրտեանը
շփոթուել է աղբիւրների այս հակասութիւնից՝ մոռանալով, որ 1268ին Եր-
զնկայում տեղի է ունեցել անբիշ երկրաշարժ՝ պատճառ դառնալով 15,000
մարդկային զոհերի⁶⁸: Երկրաշարժը հաւանաբար կործանել է նաեւ այս
եկեղեցին (կամ նրա մի մասը), որը Սարգիս արքեպիսկոպոսը ստիպուած
է եղել փլատակներից վերականգնել⁶⁹: Քաղաքը քիչ-քիչ վերականգնուել է
բնութեան տարերքի հերթական ծանր հարուածից:

1272ին Երզնկայում ընդօրինակուած Աւետարանի յիշատակարանում
ասում է. «Արդ գրեալ եղեւ սա ի գաւառս Երիզա, որ յորջորջի Եկեղեաց
գաւառ, ի հայրապետութեան տէր Սարգսի, իշխանակալութեան որդոյ
նորա պարոն Յոհաննիսի, որ է ի ժամանակս սոցա խաղաղութիւն քրիս-
տոնէից, զորս Քրիստոս Աստուած երկարակեացս արասցէ, ամէն»⁷⁰:

Քաղաքում 1273ին տեղի է ունեցել մի իրադարձութիւն, որ պատճառ է
դարձել Երզնկացի հայերի կրօնական ու գիտակցական նոր գարթոնքի:
Խօսքը Ներսէս Ա. Մեծ (353-373) կաթողիկոսի նշխարների գիտի մասին
է⁷¹, որի անտիսի արծազանգները տարածուել են նաեւ Հայաստանում,
Կիլիկիայում եւ հայաբնակ այլ վայրերում՝ Երզնկա բերելով բազմաթիւ
ուխտատւորների: Նշխարները հանդիսատար կերպով ցուցադրուել են գա-
ւառի բնակիչներին, ապա ամփոփուել Երզնկայի եկեղեցիներում ու վան-
քերում⁷²: Նկատի ունենալով իրադարձութեան նշանակալիութիւնը Հայոց
Եկեղեցու համար՝ Յովհաննէս Երզնկացի մեծ խանդավառութեամբ գրի
է առել նշխարների յայտնաբերման պատմութիւնը⁷³: Ներսէս Պարթեփ

նշխարների գիտն ընկալուել է որպէս նշան «փրկութեան եւ ազատութեան Հայաստանեայց» ու կապուել է Սարգիս Արք.ի եւ նրա որդու գործունէութեան հետ⁷⁴՝ անլի բարձրացնելով նրանց հեղինակութիւնը:

Ակնյայտ է, որ Ռումի սելջուկեան իշխանութիւններն այս ամբողջ ընթացքում չար խանդով հետետում էին Սարգսի վարկի աննախադէպ բարձրացմանը եւ եթէ մինչ այդ չէին ձեռնարկում կանխարգելիչ քայլեր, ապա՝ միայն մոնղոլների հակազդեցութիւնից վախենալով: Մամլութեան սուլթան Բայբարսի (կառ. 1260-77) կենսագիր Իզզ ալ-Դին իբն Շադդադը (մահ. 1285) նրա մասին այսպէս է գրում. «Քրիստոնեայ *marhasyժն*, Ալլահը նզովի նրան, շարի ազդեցիկ էր Աբաղայի՝ թաթարների արքայի մօտ եւ շարի անբռնազբօս նրան [յաճախակի] դիմելու հարցում, ինչի հնարատրութեանը նա տիրապետում էր: Նա նրան լարում էր մուսուլմանների դէմ, վերջիններիս մասին չարախօսում նրա մօտ, սադրում ու գայթակղում նրանց դէմ, մինչեւ որ այդ ամէնն անկրանելի դարձաւ [մուսուլմանների համար]՝ յարկապէս Ռումի ժողովրդի եւ Մուին ալ-Դին ալ-Բարուանայի համար»⁷⁵: Պատմիչի յիշատակած Փերուանէն, ինչպէս գիտենք, Ռումի դեռատի սուլթան Ղիյաս ալ-Դին Քայխուրով Գ.ի խնամակալն էր՝ աթաբէկը, եւ երկրի գործերի փաստացի տնօրինողը, չնայած որ մշտապէս ստիպուած էր հաշտուել իլխանի կողմից նշանակուած մոնղոլ վերատեսուցների ներկայութեան հետ, հաշուետու լինել նրանց, վճարել հարկերը: Մոնղոլներից ունեցած վասալական կախուսածութեամբ ստանձնած պարտատրութիւններն ու նրանց պարտադրած անտանելի հարկային բեռն Իկոնիային անտանելի կացութեան մէջ էին դրել: 1270ականների սկզբներին Ռումի մոնղոլ վերատեսուցի պարտականութիւնները կատարում էին Սամաղար նոյինն ու Աբաղա իլխանի եղբայր՝ Աջայը: Պատմական այս պայմաններում է, որ Փերուանէն մի խումբ սելջուկեան էմիրների հետ միասին երկակի եւ խճճուած դիւանագիտական խաղի մէջ մտաւ մամլութեան սուլթան Բայբարսի եւ իլխան Աբաղայի հետ⁷⁶: Գաղտնի նամակագրութիւն հաստատելով Բայբարսի հետ⁷⁷՝ նա նրան խնդրեց զօրք ուղարկել Ռումը մոնղոլներից գրաւելու համար, միայն թէ վերջինս Ղիյաս ալ-Դինին չհետացնի սուլթանութեան գահից, իսկ իրեն թողնի վերջինիս աթաբէկի պաշտօնում: Բայբարսը ճիշտ է մեծ զգուշութեամբ, ընդունում է Փերուանէի առաջարկը, քանզի նրան չէր կարող չհետաքրքրել Ռումը մոնղոլների տիրապետութիւնից խլելու եւ այնտեղ մամլութեան ազդեցութիւն հաստատելու ախորժելի առաջարկը: Սակայն յետոյ իր գործողութիւնների անկանխատեսելիութեամբ աչքի ընկնող Փերուանէն յապաղում է: Ըստ Իբն Շադդադի՝ երբ սուլթան Բայբարսը 1275ին Ասորիք է գալիս, Մուին ալ-Դինը նրան լարում է Կիլիկեան Հայաստանի դէմ՝ հետետեալ ուղերձը յղելով. «Այս տարի թիրախիդ Սիսը, եւ միա տարի ես քեզ կը թագատրեցնեմ [Ռումի] երկրում, եթէ Ալլահը կամենալ»⁷⁸:

Փերուանէի երկդէմ քաղաքականութիւնը շուտով սկսում է կասկածներ յարուցել նաեւ Աբաղայի մօտ: Կրկին, ըստ վերոյիշեալ Իրն Շադդադի եւ հաւանաբար նրանից օգտուած ալ-Իւնինի (մահ. 1326) պատմիչի՝ Փերուանէի եւ Աջայի փոխադարձ մեղադրանքների պատճառով Աբաղան 1275ին նրան, սուլթան Ղիյաս ալ-Դինին եւ Իկոնիայի նոր վերատեսուց նշանակուած Թակու նոյինին պատուիրում է անյապաղ իրեն ներկայանալ: Նա գրում է. «Նրանք դուրս եկան Ռումից [իիջրայի 673] Չու ալ-հիջջա ամսին (1275 Մայիս/Յունիս) եւ [ճանապարհին] էրզրումում հանդիպեցին Աջային, ով Աբաղայի մօտից Ռում էր վերադառնում: Նրանից վախենալով՝ նրանք (յիշեալ երեքը - Գ.Դ.) շար նուէրներ մատուցեցին նրան, ապա թողեցին նրան: Նրանց ետ էր նաեւ Սարգիս Մարիասեան, որ վանական էր, ում Աբաղան յարգում եւ պարտւում էր: Մոտարում ամսի սկզբներին (1275 Յուլիս - Գ.Դ.) նրանք հասան Աբաղայի մօտ, ով [այդ ժամանակ] գտնուում էր Արմում (Arṣū)»⁹⁹: Արդպատականի (Ağṛbayğān) երկրում, եւ գտնում էր այն փանը, որ Հուպադուն էր կառուցել՝ կողքին իր կին Տողուզ Խաթունի համար մի հսկայական եկեղեցի, որի պատերը ներսից ոսկեգօծ էին, դրուագուած փարափեսակ թանկարժէք քարերով: Երբ նրա առջեւ յայտնուեցին, վախեցան իրենց բերած նուէրների համար: Առաջինը, ով իր ընծաները մատուցեց, Մարիասեան էր: Դրանց մէջ կային հրաշագեղ օղագրահներ, որ զարմացրին նրան (Աբաղային - Գ.Դ.), եւ նա բաժանեց դրանք իր [արքունական] երեսփոխանին»⁸⁰: Դժուար է ասել՝ որտեղից է Բայբարսի կենսագիրն այս մանրամասնութեամբ իմացել ու արձանագրել թշնամի ճամբարում տեղի ունեցող գործընթացները: Յամենայնդէպս, պէտք չէ մոռանալ, որ այս ամբողջ ընթացքում Փերուանէն գաղտնի նամակագրական կապի մէջ էր Բայբարսի հետ: Բացի այդ մի շարք սելջուկեան եւ անգամ որոշ մոնղոլ էմիրներ, իրենց հպատակութիւնը յայտնելով Բայբարսին, դասալքօրէն Ռումից փախել էին Եգիպտոս: Իրն Շադդադը գուցէ գրի է առել ականատեսի նրանց վկայութիւնները:

Պատմիչը չի մեկնում՝ ինչ նպատակով էր Տէր Սարգիսը միացել Ռումի սուլթանութեան դեսպանութեանը: Գուցէ Աբաղան էր նրան կարգադրել ուղեկցել Փերուանէին եւ միա երկուսին իր արքունիք: Հազիւ թէ, քանզի, Երզնկայի եպիսկոպոսը նոյնպէս իր հետ ընծաներ էր տանում Աբաղային, ուստի նա եւ նրան ներկայանալու անձնական շահագրգռուածութիւն պիտի ունենար՝ ըստ էութեան Երզնկայի կառավարման լիազօրութիւնների հետ կապուած: Դէպքերի յետագայ շարադրանքը հաստատում է սա:

Բանն այն է, որ այսքանով Աջայի եւ Փերուանէի հակասութեան թնջուկը չքանդուեց. երկուստեք խարդաւանքները շարունակուեցին: Փերուանէն փորձում էր համոզել Աբաղային, որ Աջայը պատրաստուում է սպանել իրեն ու Թակուին, զայթել իշխանութիւնը Ռումում եւ յանձնել «Եգիպտոսի տիրօջը»: Իլխանը վերստին պահանջեց վէճի բոլոր մասնակիցներին՝ Աջային, Թակու նոյինին, Փերուանէին, Մարիասիա վանականին եւ Ամաս-

իայի տեր Սայֆ ալ-Դին Տուրանտայ *բեգլերբեգին* ներկայանալ իլխանութեան արքունիք: Պարզում է՝ Սայֆ ալ-Դինից վախենալով՝ Փերուանէն վերջինիս որպէս իգթա՝ էր յանձնել Երզնկան, ինչը բնականաբար յարուցել էր Սարգիս Արքե.ի դժգոհութիւնը: Յիշեալ երեսիլիներն Աբաղայի մօտ հասան հիջրայի 674ի Ռաբի առաջին ամսին (1275 Օգոստոս/Սեպտեմբեր) եւ ներկայացրին իրենց դժգոհութիւնները: Փերուանէն նախ յաջողեց Աջային Ռումից հեռացնելու հարցում. Աբաղան հրամայեց վերջինիս իր կողքին մնալ՝ սպանելով նրա հինգ զինակիցներին: Ապա իր խնդիրը ներկայացրեց Սարգիսը. «Մարհասիան Աբաղային յայտնեց, որ ալ-Բարուանան Երզնկան որպէս իգթա՝ յանձնել է Սայֆ ալ-Դին Տուրանտային, որպէսզի ես [այլեւս] չսպրեմ այնպեղ: Մինչդեռ եթէ այն ինձ որպէս իգթա՝ փրոտի, ես ամէն փարի 500 հեծեալների օժանդակ զօրք կ'ուղարկեմ: Թակու նոյինը [նրան ի պատասխան] ասաց: Դու սքեմ (բնագրում՝ *burnus*) ես հագնում, իսկ իգթա՝ ի արժանանում եմ նրանք, ովքեր սարակուջ (*sarāqūj*՝ «մոնղոլական գլխարկներ») եմ կրում: Ուստի եթէ իգթա՝ ես ուզում, հանի՛ր սքեմը»: Ապա Փերուանան շարունակեց. «Նա ամէն փարի ահագին վարնում է Ռումի փողերից, քանզի մի մեծ խումբ գիւղացիների է պահում, ովքեր սքեմ եմ հագնում՝ չվճարելով ո՛չ հողահարկը եւ ո՛չ էլ գլխահարկը: Աբաղան հրամայեց, որ ոչ ոք [այդուհեպ] Մարհասիայի բոլոր հողերում չազգարուի հարկերից, բացառութեամբ միայն Երզնկայի, քանզի այնպեղ էր նրա նստոցը: Ապա նրանք վերադարձան Ռում [հիջրայի 674ի] Ռաբի ալ-ախար ամսին (1275 Սեպտեմբեր/Շոկտեմբեր)»⁸¹:

Իրն Շարդադի եւ ալ-Իւնիսիի պատումից ակնյայտ է, որ Աջայից բացի խորը թշնամանք էր հասունացել նաեւ Սարգսի եւ Փերուանէի միջեւ: Վերջինս չէր կարող հաշտուել Սարգսի վայելած հեղինակութեան, մոնղոլներից ստացած արտօնեալ կարգավիճակի եւ օրատուր անելի անկաշկանդ դարձող պահանջների հետ, որոնցից էր, օրինակ, Երզնկան որպէս իգթա՝ կամ ռազմաատ ստանալու Աբաղային նրա արած առաջարկը, ինչի դիմաց անգամ պատրաստ էր ռազմական ուժ (թէկուզ եւ փոքրաքանակ) տրամադրել իլխանութեան բանակին: Այս դիպուածը Փերուանէի մօտ ամրապնդել էր Երզնկայի հայոց արքեպիսկոպոսին իր ճանապարհից հեռացնելու գաղափարը կեանքի կոչելու համոզումը, որ տարիներ շարունակ մտմտում էր՝ պատեհ հնարատրութեան եւ ժամանակի սպասելով:

Մուփն ալ-Դինն իր երկակի դիանագիտութիւնը չմատնելու համար մի կողմից մասնակցութիւն էր ունենում (կամ անելի ճիշտ՝ ցոյց էր տալիս, թէ մասնակցում) է հակամամուլութեան ռազմական ձեռնարկներին, ինչպէս օրինակ ալ-Բիրա (Պիր) ամրոցի պաշարմանը 1275ի վերջերին, նախապատրաստում էր սուլթան Ղիյաս ալ-Դինի քրոջ եւ Աբաղայի ամուսնութիւնը, միա կողմից մի խումբ սելջուկ էմիրների հետ հետետղականօրէն շարունակում էր գաղտնի բանակցել Բայբարսի հետ՝ դէպի Ռում նրա արշաանքն իրականութիւն դարձնելու համար: Այս նպատակը կենսագործելու

համար Փերուանէն ստիպուած էր իր ճանապարհից հեռացնել այն գործիչներին, ովքեր, ընդգծուած մոնղոլամէտ դիրքորոշում ունենալով, կաշկանդում էին նրա գործողութիւնները⁸²: Հաւանաբար այս նկատառումն է, որ նրան ի վերջոյ կանգնեցրել է Սարգիս արքեպիսկոպոսին օր առաջ սպանելու մտքի վրայ:

Հայկական աղբիւրները Սարգսի սպանութեան հանգամանքները շատ թռուցիկ են ներկայացնում՝ դէպքը թուագրելով 1276ով (հայոց Չիե): Այսպէս, ըստ Յակոբ Գրիչի՝ *Եկեղեցաց Գաւառի մեծ քահանայապետ Տէր Սարգիսը* հազարացիներից («արաբներից» կամ «մուսուլմաններից») սպանուել է «ի սուրբ քառասնորդան»՝ այսինքն «մեծ պահքի» ընթացքում⁸³: Իսկ Անանուն Սեբաստացու ժամանակագրութեան մէջ կարդում ենք. «*Ի թուին Չիե սպանին զսուրբ եպիսկոպոսն զլէր Սարգիս եւ զիմաստրուն որդի նորդ*՝ զպարոն Յոհանէս աղոտացիցն միջնոցն հինգշաբթին եւ այլ ԼԸ (38) ոգի ընդ նոսա»⁸⁴: Փաստօրէն, Սարգսի հետ սպանուել են նաեւ նրա որդի Յովհաննէսն ու եւս 38 հոգի, իսկ օրն էլ *Հինգշաբթի* է եղել: Այս երկու տարեգիրները, սակայն, չեն մանրամասնում՝ թէ որոշապէս ով է սպանել Տէր Սարգսին եւ պարոն Յովհաննէսին: Բայց այդ մասին իր տարեգրութեան մէջ որոշ յաւելեալ տեղեկութիւն է պահպանել Ստեփանոս Օրբէլեանը. «*Յայսմ ամի սպանաւ ի Տաճկաց մեծ արքեպիսկոպոսն Էզնկային Կէր Սարգիս եւ որդին իւր եւ այլ քահանայք, որոց գլխատրքն՝ Տուֆարն եւ Զալապին*»⁸⁵: Այս վկայութիւնից եւ այլ աղբիւրներից պարզ չէ, թէ ովքեր են այս «Տուֆարն եւ Զալապին», իսկ Փերուանէի մասին, ինչպէս միւս երկու աղբիւրներում, կրկին խօսք չկայ:

Հայկական աղբիւրներից բացի Սարգսի սպանութեան հանգամանքների անյի ընդարձակ պատում է պահպանել Բար Հեբրէոսը⁸⁶: Ըստ նրա՝ Հիւն Չիյադի (Խարբերդ) քուրդ կառավարիչ «*Բիշարը՝ մի չար եւ արիւնարբու մարդ՝ հարիւրամեայ մի զառամեալ ծերունի, մտադրուել էր եգիպտացիների մօտ փախչել*: Նա իր սրտում պոքելութիւն ունէր Երզնկա քաղաքի հայոց եպիսկոպոս Մար Սարգսի նկատմամբ, ով մեծ մարդ էր եւ շար յարգուած հոնների (նկարի են առնուած մոնղոլները - Գ. Դ.) արքայի կողմից: Նա վճռեց սպանել նրան եւ ապա [միայն] փախուստ փոխ»⁸⁷: Ըստ ասորի մատենագրի՝ Բիշարի մարդիկ խաբէութեամբ՝ «մոնղոլ խանի ետոլիկը կարդալու» խնդրանքով, «Աւագ Երկուշաբաթի» օրը (Ծաղկազարդի Կիրակիի յաջորդ օրը) ծուղակն են գցում Սարգսին եւ «*գլխատում՝ երեսուն ծերերի, վանականների եւ այլ սպասատրների հետ*», ապա Երզնկայի յարակից գիւղերից մէկում գտնում եւ սպանում են նաեւ որդուն: Յետոյ Բիշարն իր որդիների հետ փախչում է Եգիպտոս»⁸⁸:

Բար Հեբրէոսի յիշատակած Բիշարը եւ նրա որդիներից մէկը, ով Դիարբեքրի կառավարիչն էր, յայտնի են նաեւ Իբն Բիբիի պարսկալեզու եւ Մամլութեան Սոլթանութեան արաբալեզու աղբիւրներից՝ Հուսամ ալ-Դին Բիջար (Husām al-Dīn Biḡār al-Babīrī) եւ Բահադուր (Bahādur ‘Āzmān) ա-

նուններով: Նրանք այն սելջուկեան էմիրներից էին, որ Փերուանէի հետ իրենց գաղտնի հպատակութիւնն էին յայտնել մամլուք սուլթանին՝ նրան հրաւիրելով Ռումը գրաւելու: Բացի այդ, մամլուքեան աղբիւրներից էլ յայտնի է, որ նա մի խումբ էմիրների հետ իսկապէս եգիպտոս է փախել հիջրայի 675ի Մուհարրամ ամսին (1276 Յունիս/Յուլիս)⁸⁹: Այսպիսով, Բար Հեբրէոսի բերած պատմութիւնը միայն հարեանցի է աղերսում հայկական արիւնների հաղորդածի հետ: Նախ, չեն համապատասխանում դէպքի թուագրումները: Երկրորդ, դժուար է հաստատապէս պնդել, թէ այս Բիշարը (Բիջարը) հայկական աղբիւրների յիշատակած անձանցից մէկն է՝ Տուֆարը կամ Չալապին: Ամէն դեպքում հետաքրքիր է այն, որ Բիջարը, ում իրն Շադդադն al-Bābiri է կոչում, ալ-Ինիինի կողմից անուանում է al-Tāiri, որի աղաաղում է ձեռը գուցէ լինի Տուֆարը⁹⁰: Այսպիսով, Բար Հեբրէոսը նոյնպէս Սարգսի սպանութիւնն անմիջականօրէն չի կապում Փերուանէի անուան հետ՝ այն ներկայացնելով որպէս Բիշարի անձնական վրէժխնդրութեան գործողութիւն:

Նոյնը չի կարելի ասել մամլուքեան աղբիւրների մասին, որոնք սպանութեան հանգամանքները բոլորովին այլ կերպ են ներկայացնում: Իրն Շադդադի եւ ալ-Ինիինի երկերից բացի՝ Տէր Սարգսին իր *Tārīḥ al-Islām* (Իսլամի պատմութիւն) երկում կարճ մահախօսական յօդուած է «նութիւն» նաեւ ալ-Ջահարին (մահ. 1348), որի հիմքում անկասկած կրկին իրն Շադդադի պատումն է: Բայթարսի կենսագիրը մասնաւորապէս գրում է. «Երբ Մուսն ալ-Դինի փազնապնէրը փարապոտեցին սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի կողմից եւ վստահացաւ, որ եթէ սպանի Մարհասիային, դրա համար չի արժանանայ Աբադայի կշտամբանքին (քնագրում՝ ta'nif - Գ. Դ.) եւ սուլթան ալ-Մալիք ալ-Ջահիրի գորքերը կը հասնեն եւ կը պաշտպանեն նրան նրանից (Աբադայից - Գ. Դ.), նա գրեց իր աներ աթաբեկ Մաջդ ալ-Դինի եղբորը՝ Կուպր ալ-Դին Մահմուդին⁹¹, ով իր եղբոր կառավարիչն էր Արզանջանում՝ հրամայելով սպանել Մարհասիա վանականին: Վերջինս սպանեց նրան եւ նրա հարազատ որդուն, ինչպէս նաեւ եօթ հոգու նրա հայրենակիցներից եւ 32 հոգու նրա մերձատրներից: Դէպքը տեղի ունեցաւ [հիջրայի 675] Ռամադան ամսի 25ին (1277 Մարտի 2 - Գ. Դ.): Այս մարհասիան շար անհանդուրժող էր մուսուլմանների նկատմամբ, իսկ իր հաւարակիցների համար ապաւն էր՝ քրիստոնեայ արքաներին լարելով Ռումի եւ հարեան երկրների դէմ՝ նրանց մուսուլմանների երկրների դէմ կոռուելու հարցում թաթարների հետ համաձայնութեան եւ համակարծութեան բերելու համար»⁹²: Ալ-Ինիինին գրեթէ չի շեղում իրն Շադդադի հաղորդումից, միայն թէ վերջում ւաւելացնում է. «Ալ-Քարուանան նրա սպանութեամբ դիսկի դիմեց...»: Բայց յետոյ էլ այսպէս է եզրափակում. «Նրա սպանութիւնն ալ-Քարուանայի կողմից լաւ ու հրաշայի արարք էր»⁹³:

Ինչպէս տեսնում ենք, արաբագիր հեղինակները երզնկայի արքեպիսկոպոսի սպանութեան կազմակերպիչ են կոչում Փերուանէին, ով իր

մտադրութիւնն իրագործել է Երզնկայի կառավարիչ (քնագրերում՝ մի տեղ *na'ib*, մէկ այլ տեղ՝ *wāli*, այլուր՝ *mutawalli*) Կուտր ալ-Դինի միջոցով: Ուշադրութեան է արժանի նաեւ այն, որ հակառակ հայկական եւ ասորական աղբիւրների՝ մամլութեան աղբիւրներում դէպքը ներկայացուած է ուղիղ մէկ տարի ուշացումով 1277ի Մարտով⁹⁴, ինչն ակնյայտ վրիպում է, որ մամլութեան հեղինակները մէկը միայն փոխառել են: Աղբիւրների նման հակասութեան պատճառը կարող է լինել այն, որ Սարգսի եւ Նրա որդու սպանութեան հանգամանքները ժամանակակիցների համար մինչեւ վերջ չեն պարզուել, եւ զանազան վարկածներ են առաջ քաշուել: Այս տեսանկիւնից գուցէ աղբիւրների հակասութիւնն այնքան էլ սուր չէ, որքան թւում է առաջին հայեացքից: Բացառուած չէ, որ սպանութեան առաջին պատուիրատուն իսկապէս Փերուանէն է եղել, ով իր մտադրութիւնը կեանքի կոչել է յանձնարարել Երզնկայի կառավարչին: Վերջինս, որ մոնղոլներից ունեցած վախից չէր կարող բացէիբաց սպանել Սարգսին, իր հերթին գործը լրման է հասցրել Բիշարի եւ Նրան ենթակայ 200 զինակիցների օգնութեամբ, որոնցից հայկական աղբիւրներն ընդամենը երկուսի անունն են արձանագրել:

Ահա այսպիսի վերջաբան ունեցաւ Տէր Սարգսի գործունէութիւնը, ում շնորհիւ Երզնկան, օտար բռնակալութեան սահմաններում լինելով, վերածուեց հայ մշակոյթի ու դպրութեան խոշոր կենտրոնի, վաճառաշահ քաղաքի: Սարգսի եւ պարոն Յովհաննէսի սպանութեամբ քաղաքի կառավարման գործերում հայերի դերակատարութիւնը, ճիշտ է, խիստ նուազեց, բայց իսպառ չվերացաւ:

1277 Փետրուարին, սուլթան Բայբարսը վերջապէս վճռեց իրականութիւն դարձնել դէպի Ռում իր արշաւանքը, որի շուրջ միքանի տարի է, ինչ բանակցութիւններ էր վարում Փերուանէի եւ մի խումբ այլ ազդեցիկ սելջուկ էմիրների հետ⁹⁵: Սուլթանն Ապրիլին արդէն մտաւ Իկոնիայի տարածք՝ անակնկալի բերելով մոնղոլ զօրահրամանատարներ Թոկուփն եւ Թուդաունին: Կողմերի միջեւ վճռական ճակատամարտը տեղի ունեցաւ 1277 Ապրիլի 15ին՝ Արուլոթայի դաշտում: Մամլութեան ջախջախիչ պարտութեան մատնեցին մոնղոլներին, որից յետոյ ապահովութեան երաշխիքով գրաւեցին Կեսարիան: Գործողութիւնների անկանխատեսելիութեամբ աչքի ընկնող Փերուանէն, որ այդքան ջանք էր թափել Բայբարսին Ռում հասցնելու համար, նորից վարանում է եւ հակառակ սուլթանի պահանջին՝ յապաղում Նրան ներկայանալու հարցում: Դրա փոխարէն նա վերցնում է սուլթան Ղիյաս ալ-Դինին, աթաբէկ Մաջր ալ-Դինին, կնոջն ու այլ մերձատրոնների եւ ապաստանում Թոկատում: Երբ մոնղոլական զօրքերի պարտութեան լուրն Աբաղային է հասնում, նա, մեծ զօրքի գլուխ անցած, ճանապարհուում է Ռում: Այս ընթացքում մի կողմից Փերուանէի անվստահութիւնից հիասթափուած, միւս կողմից էլ մոնղոլների նոր թարմ ուժերի հետ բախումից խուսափելով՝ Բայբարսը յանկարծակի

թողնում է Կեսարիան եւ վերադառնում Ասորիք⁹⁶: Աբաղան, ում արդէն յայտնի էին Փերուանէի դաաճանական գործունէութեան մանրամասները, հրամայում է Ռումի մուսուլման բնակչութեան անխնայ կոտորած կազմակերպել, եւ ոչ մի քրիստոնեայի ձեռք չտալ: Օրբէլեանն Աբաղայի գործողութեան ետեւում նաեւ Սարգսի սպանութեան համար մուսուլմաններին պատժելու նկատառում է տեսնում գրելով. «*Եւ Ապաղայն ի Հոռոք գնաց եւ վրէժխնդիր եղեւ արեան նորա. եւ բազում ամիարայք էսպան. եւ զԼիկիպա եւ զՄարբենդոյ երկիրն աներեաց*»⁹⁷: Հերթը հասաւ նաեւ Փերուանէին, ով այս անգամ արդէն չխուսափեց պատժից, թէեւ նոյնիսկ այս ամէնից յետոյ իլխանը որոշ ժամանակ երկմտում էր նրան սպանելու շուրջ, քանզի Ռումի կառավարման յարմար այլ թեկնածու չունէր: Աբաղան Փերուանէին սպանել տուեց 1277 Յունիս-Սեպտեմբեր ամիսների միջակայքում⁹⁸: Ըստ Բայբարս ալ-Մանսուրիի՝ նա, Փերուանէին իրեն ուղեկից վերցնելով, շրջում էր երկրում՝ պարզելու, թէ ովքեր են հաւատարիմ մնացել իրեն: Ըստ պատմիչի՝ Երզնկա հասնելով, Աբաղան որպէս սեփականութիւն գնում է այն եւ վճարած գինը հանել տալիս «Ռումի վրայ դրուած [տարեկան] հարկից»⁹⁹:

Ամենահետաքրքիր տեղեկութիւններն, այնուամենայնիւ, հաղորդում է Անանուն Սեբաստացին. «*Չայս լուեալ Ապաղայն շարժեցաւ ի բարկութիւն եւ ի թուին ՉիՉ (1277) առաքեաց զեղբարս իւր զՄանկու Տամուրն եւ զՄանդղաթայն եւ զՔնքշին բազում զարաւփ յաշխարհս Հոռոմոց: Յեւր ամտոյ մի գայ եւ ինքն Ապաղայն եւ հասանէ մինչ յեզնկայն եւ մրանէ յեկեղեղցին, զոր էր շինեալ րէր Սարգիս, եւ բազում գթով հարցանէ զպարճառ սպանման րէր Սարգսի...*»¹⁰⁰: Անանունի հաղորդումն ամբողջ անգամ վկայում է այն բարձր հեղինակութեան մասին, որ Սարգսիւր վայելում էր Աբաղայի մօտ: Վերջինիս սպանութեամբ նա անկասկած կորցրել էր իր վստահելի աջակիցներից մէկին, որոնց կարիքը այնքան շատ էր զգում Ռումի՝ խարդաւանքներով լի պետական գործերը վերահսկելու համար:

Սարգսից յետոյ նրա շառափղները պահպանեցին Երզնկայի եւ գաւառի հայոց հոգետոր առաջնորդութիւնը, չնայած նրանց այլեւ բախտ չվիճակուեց բաղաքի կառավարման այն լիազօրութիւններն ունենալու, որոնց իր գործունէութեան շնորհիւ հասել էր իրենց նախնին: Անանուն հեղինակի վերը բերուած հաղորդումն հետեւեալ վերջաւորութիւնն ունի. «...*եւ [Աբաղայն] պարտուեալ մեծարէ զթոռունս նորա*»¹⁰¹: Փաստօրէն, Աբաղան Երզնկայում ճանաչել է Տէր Սարգսի թոռների հոգետոր առաջնորդութիւնը: Ժամանակակից յիշատակագրի վկայութիւնից պարզ է դառնում, որ խօսքը պարոն Յովհաննէսի երկու որդիների՝ Ներսէսի եւ Գրիգորիսի մասին է. «*Գրեցաւ ի թուականիս Հայոց ի ՉիԹ (1280), ի թագաւորութեանն Լեւտինի բարեպաշտի, որդոյ Հեթմոյ, եւ ի հայրապետութեանն րեառն Յակովբայ, եւ արհիական եպիսկոպոսութեան րեառն Ներսէսի՝ թոռին*

տեսան Սարգսի, եւ աստուածասէր եղբայր նորին պարոնին Գրիգորիսի, եւ յաշխարհակալութեանն Ապղա խանին՝ որդոյ Հովայուին»¹⁰²: Ներսէլը քաղաքի արքեպիսկոպոս է յիշատակում մինչեւ 1304, երբ վախճանում է՝ իրեն յաջորդ թողնելով Սարգիս անունով մէկին, ով ամենայն հաւանակա- նութեամբ նրա հարազատ որդին էր¹⁰³: Այս ժամանակներից իվեր՝ Ղա- զան խանի օրօք (կառ. 1295-304), մոնղոլները պաշտօնապէս իսլամ ըն- դունեցին, եւ նրանց վերաբերմունքը քաղաքի եւ շրջակայքի հայութեան՝ եւ առհասարակ քրիստոնեաների նկատմամբ աստիճանաբար սկսեց փոխունել¹⁰⁴: Վերոյիշեալ Սարգիսը եկեղեաց Գաւառի հայոց հոգեւոր պետ է եղել առնուազն մինչեւ 1330ականների վերջերը¹⁰⁵: Այնուամենայնիւ, ո՛չ այս Սարգիսը եւ ո՛չ էլ գերդաստանի որբէւ ներկայացուցիչ այլեւս չհասաւ իր յայտնի նախնիի հեղինակութեանն ու համբաւին, ում կարծիքի հետ հաշուի էին նստում սուլթաններն ու իլխանները, յարգում ու մեծարում ժա- մանակի քրիստոնեայ տիրակալները, կամ ինչպէս Յովհաննէս Երզնկա- ցին է բնորոշել՝ «պատուեալ յԱստուծոյ, մեծարեալ յազգաց եւ յազանց եւ ի թագաւորաց մեծաց, բարենշան շառափղ մերում ժամանակիս»¹⁰⁶:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

¹ Երզնկայի եւ եկեղեաց Գաւառի հեթանոսական եւ միջնադարեան շրջանի պատ- մութիւնը բաական լաւ ուսումնասիրուած ու լուսաբանուած է ինչպէս քաղաքի պատմութեանը նուիրուած առանձին աշխատութիւններում, այնպէս էլ հանրա- գիտարանային բնոյթի յօդուածներում: Առաւել կարեւորներից են՝ Յ. Քիլոտեան, *Երիզա եւ եկեղեաց Գաւառ (Պարմական Համագրութիւն)*, Ա. Հալոոր (*Ալիզարէն Միչեւ 1375*), Վենետիկ, Ա. Ղազար, 1953. նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, *Երզնկա (Հնագոյն Դարերից Միչեւ Մեր Օրերը)*, խմբ.՝ Պ. Հ. Յովհաննիսեան եւ Ա. Գ. Տէր Ստեփանեան, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2005. նաեւ՝ Ղ. Ալիշան, *Յուշիկը Հայրենեաց Հայոց, Հպր. Բ.*, Սուրբ Ղազար, Վենետիկ, 1870, էջ 457-93. նաեւ՝ Հ. Ս. Էփրիկեան, *Պարկերազարդ Բնաշխարհիկ Բառարան, Հպր. Ա. (Ա-Ը)*, Վենետիկ, Սուրբ Ղազար, 1902, էջ 624-33. նաեւ՝ C. E. Bosworth, "Arzenjan," *Encyclopaedia Iranica*, Vol. 2, Fasc. 7, 1987, էջ 690-1. նաեւ՝ Թ. Խ. Յակոբեան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Խ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, Հպր. Բ. (Դ-Կ)*, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1988, էջ 235-7. նաեւ՝ T. A. Sinclair, *Eastern Turkey: an Architectural and Archaeological Survey, Vol. II*, The Pindar Press, Lnնոն, 1989, էջ 434-42. նաեւ՝ R. Hartmann-[Fr. Taeschner], "Erzindjan," *The Encyclopaedia of Islam, Vol. 2 (C-G)*, New edition, E.J. Brill, Leiden, 1991, էջ 711-2:

² Н. Адонц, *Армения в Эпоху Юстиниана* (Ն. Ադոնց, *Հայաստանը Յուստինիանոսի դարաշրջանում*), Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1971, էջ 145. նաեւ՝ Պրոկոպիոս *Կեսարացի*, թարգ. քնագրից, առաջ. եւ ծանօթ.՝ Հ. Բարթիկեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1967, էջ 303:

³ Ibn al-Aṣīr, *al-Kāmil fī al-tārīkh*, ǧ. 10, bi-taḥqīq Muḥammad Yūsuf Daqqāq, Dār al-Kutub al-ʿIlmiyya, Պէյրոս, 2003, էջ 478. նաեւ՝ *Իրն ալ-Ասիր*, թարգ. քնագրից,

առաջարան եւ ծանօթ.՝ Ա. Տէր Ղետնդեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1981, էջ 335. նաեւ՝ Ibn Haldūn, *Al-ʿIbar wa-diwān al-mubtadaʿ wa-l-ḥabar fi ayyām al-ʿArab wa-l-Barbar*, ց. 5, bi-tahqiq Ḥalil Siḥāda wa-Suhayl Zakkār, Dār al-Fikr, Պէյրուս, 2000, էջ 196. նաեւ՝ *The Chronography of Gregory Abū'l-Faraj [Bar Hebraeus], The son of Aaron, The Hebrew Physician, The first part of his Political History of the World, Vol. I*, trans. Ernest A. Wallis Budge, Oxford University Press, London, 1932 (reprinted by Gorgias Press, 2003), էջ 393: Ըստ Իբն Բիբի՝ սուլթանը Երզնկայի փոխարէն Դատոյ-շահին որպէս *iqṭāʿ*՝ տունց Աքշեհիր քերդը (Ibn-Bībī, *Muḥtaṣar*, էջ 150-1): Այս քերդում նախկինում կառավարիչ էր եղել հայազգի իշխան Կիո Կարդը (Kir Farid կամ Kir Wārd): Քայկուքադ Ա.ն, 1221ին գրանելով իշխանին պատկանող Կալոնորոս քերդը, կնութեան էր առել նրա դստրերից մէկին եւ փոխարէնը նշանակել Աքշեհիրի կառավարիչ (նոյն, էջ 102):

⁴ Ճակատամարտի մասին տե՛ս՝ al-Насави, *Жизнеописание Султана Джалаал ад-Дина Манкбурны*, քննական քննադիր, թարգմ. արաբերէնից, ներած., ծնթ. և ցանկերը՝ Զիա Մ. Բունիաթովի, Восточная литература, Մոսկուա, 1996, էջ 246-9. նաեւ՝ Afāki, *The Feats of the Knowers of God: Manāqib al-ʿarifīn*, trans. from the Persian by John O'Kane, E.J. Brill, Leiden, 2002, էջ 18-9 (ճակատամարտի թուականը սխալ է տրուած). նաեւ՝ Ibn al-Aṣir, *al-Kāmil*, ց. 10, էջ 486-7. նաեւ՝ Muḥammad al-Ḥamawī, *al-Tārīḥ al-Manṣūri*, bi-tahqiq Abū al-ʿId Dūdū, Maṭbaʿat al-Ḥiǧāz, Դամասկոս, 1981, էջ 206-9. նաեւ՝ Ibn Ḥallikān, *al-Wafayāt al-aʿyān wa-anbāʾ abnāʾ al-zamān*, ց. 5, bi-tahqiq Iḥsān ʿAbbās, Dār Ṣādiq, Պէյրուս, 1968, էջ 332. նաեւ՝ Ibn al-ʿAmīd, *Aḥbār al-Ayyūbiyyīn*, Maktabat al-ṭaqāfa al-dīniyya, Պոր Սայիդ, [ա.թ.], էջ 17. նաեւ՝ Ibn Bībī, *Muḥtaṣar*, էջ 205-8. նաեւ՝ Անանուն Եղեւացի, *Ժամանակագրութիւն*, թարգ. քննադրից, առաջ. եւ ծնթ.՝ Լ. Տէր Պետրոսեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1982, էջ 183-4. նաեւ՝ Ibn Wāsil, *Mufarrīǧ al-kurūb fi aḥbār banī Ayyūb*, ց. 4, bi-tahqiq Ḥusayn Muḥammad Rabiʿ, Saʿid ʿAbd al-Fattāḥ ʿĀšūr, Գահիրէ, 1977, էջ 298-9. նաեւ՝ Bar Hebraeus, *Chronography*, էջ 394-5: Ալ-Ջահարիի *Tārīḥ al-Islām* երկում պահպանուել է նաեւ Արդ ալ-Լատիֆ ալ-Բաղդադիի վկայութիւնը մարտի մասին՝ al-Qahabī, *Tārīḥ al-Islām*, ց. 45, bi-tahqiq Umar ʿAbd al-Salām Tadmūrī, Dār al-kitāb al-ʿarabī, Պէյրուս, 1998, էջ 35-41. նաեւ՝ 3. Буниятов, *Государство Хорезмшахов-Ануштегинидов (1097-1231)*, «Գիտութիւն» Հրատ., Մոսկուա, 1986, էջ 181-2. նաեւ՝ Cahen, *La Turquie*, էջ 83-4: Վ. Տէր Ղետնդեանը, յետելով Գանձակեցու եւ Անանուն Սեբաստացու վկայութիւնների վրայ, փորձում է ապացուցել, որ Երզնկայի ճակատամարտին ֆրանկո-հայկական զօրամիաւորումներ են մասնակցել նաեւ Կիլիկեան Հայաստանից՝ նշելով, որ ճակատամարտի մասին վկայող արաբալեզու եւ ասորական սկզբնաղբիւրները լոյս են ճակատամարտին հայերի մասնակցութեան մասին (Վ. Տէր Ղետնդեան, «Երզնկայի 1230 թ. ճակատամարտը եւ Կիլիկեցիների Դիրքորոշումը», *Բանբեր Մարտնադարանի*, № 21, 2014, էջ 147-57): Գանձակեցու եւ Անանուն Սեբաստացու հաղորդումներին կարող ենք անւայցնել Սամուէլ Անեցու շարունակողներից Յակոբ Գրիչի վկայութիւնը, ով ըստ Կարէն ենթադրարար Երզնկայի կամ յարակից շրջանների բնակիչ էր (Սամուէլ Անեցի եւ Շարունակողներ, *Ժամանակագրութիւն*, աշխատ.՝ Կ. Մաթետսեան, Երեւան, «Նաիրի», 2014, էջ 73 եւ

244): Վ. Տեր Ղետնդեանի աջից, սակայն, վրիպել է Իրանի մոնղոլական Իլխանության պարսկագիր պատմիչների՝ Ջուտայնիի *Tārīḥ-e Ġahān-Guṣṣā* (Աշխարհակալի պատմությունը) և Ռաշիդ ալ-Դինի *Ġāmiʾ al-tawārīḥ* (Համընդհանուր պատմություն) երկերում պահպանուած տեղեկությունն այն մասին, որ Ռումի սելջուկների, վրաց թագաւորութեան, Այյուբեանների և Կիլիկեան Հայաստանի միջև քանակցութիւնները Ջալալ ալ-Դինի դէմ դաշինք կազմելու նպատակով մեկնարկած էին արդէն 1227-8ին: Ըստ Ջուտայնիի՝ «Այնտեղից [հիջրայի] 625ին (1227/1228 - Գ. Դ.) [սուլթանը] ճանապարհուոց դէպի Վրաստան: Այդժամ Ռումի, Ասորիքի և Հայաստանի և ամբողջ փարածաշրջանի սուլթանները, երկիւղի մէջ լինելով նրա վայրագութիւնից և վրէժից, նրա անզուսպ գրոհներից և կապաղի յարձակումներից, դաշինք էին կռել իրար հետ և միատրուել նրան սանձելու նպատակով: Այսպէս, կազմատրուոց [մի միասնորոնց] բանակ՝ կազմուած վրացիներից, պաւններից, սարիրներից (աարներից), լաբզերից (եզգիներից), ղփչաղներից, սուաններից, արխազներից, ջանիպցիներից, ասորիքցիներից և ռումիներից (Իկոնիայի սելջուկներից), որոնց միացան նաև կեսանքի կրակի մէջ կոփուած և [ինեց] ճակատամարտի օրն ընկրուած այլ այրեր» (Guwaynī, *Kitāb Tārīḥ-e Ġahān-Guṣṣā*, ք. 2, tašīḥ-ē Muḥammad Qazwīnī, Barīl, Laydan, 1916, էջ 170. նաեւ՝ J. A. Boyle, *The History of The World-Conqueror by 'Ala-ad-Din 'Ata-Malik Juvaini* (Ph.D.), tr. from the text of Mirza Muḥammad Qazvini, Vol. 2, Harvard University Press, 1958, էջ 438-9. հմմտ.՝ Рашид-ад-Дин, *Сборник Летописей, Том II*, թրգմ.՝ Ետրի Պ. Վերխովսկի, ՍՍՀՄ ԳԱ Հրատ., Մոսկուա-Լենինգրադ, 1960, էջ 27-8: Բացի այդ, Վ. Տեր Ղետնդեանի ենթադրութեամբ հայկական և ֆրանկեան զօրագնդերը մարտին մասնակցել են Հալէպի Այյուբեանների զօրքերի կազմում՝ նրանց հետ զինակցութեան շրջանակներում: Մինչդեռ մեր համոզմամբ «հայ-ֆրանկեան զօրագնդեր» ասուածի տակ պէտք է հասկանալ Կիլիկիայի հայկական և տեղի խաչակիր քերականրերի համատեղ ուժերը, որոնց տրամադրումը, ըստ էութեան, հայոց արքայի՝ Ռումի սուլթանի հանդէպ ունեցած վասալական պարտատրութիւններից մէկն էր, որ սկսել է գործել հենց Քալկուբադ Ա.ի օրօք: Մեր տեսակէտի համար կոռան է Իբն Բիբիի այն հաղորդումը, թէ 1243ի Քէստէղաղի (Չմանկատուկի) ճակատամարտից առաջ Ղիյաս ալ-Դին Քալխսուրով Բ.ը (1236-45) նոյնպէս դիմել է Հեթում Ա.ին և նրա հայր Կոստանդին պայլիի՝ պահանջելով հայ-ֆրանկեան գնդերով իրեն օգնութեան հասնել մոնղոլների դէմ պայքարում (Ibn Bibi, *Muḥtaṣar*, էջ 236, 238 և նոյնի՝ *Ayo Sofia*, էջ 522 (խօսում է 3000անոց հայ-ֆրանկեան միասնական հեծելազօրի մասին):

⁵ Ibn Bibi, *Muḥtaṣar*, էջ 191 և *Ayo Sofia*, էջ 435. նաեւ՝ Cahen, *La Turquie*, էջ 86:

⁶ Ա. Գ. Գալստեան, «Հայ-Մոնղոլական Առաջին Բանակցութիւնները», *Պատմա-բանասիրական Հանդէս*, № 1, 1964, էջ 91-106. նաեւ՝ R. G. Bedrosian, "The Turco-Mongol Invasions and the Lords of Armenia in the 13-14th Centuries," Ph.D diss., Columbia University, 1979, էջ 94-116. նաեւ՝ Ա. Ի. Շահնագարեան, «Հայ-Վրացական և Մոնղոլական Յարաբերութիւնները (1236-1240-ական թթ.)», *Լրաբեր Հասարակական Գիտութիւնների*, № 1, 2004, էջ 3-22. նոյնի՝ «Ջաքարեան Հայաստանի Նուաճումը Մոնղոլների Կողմից», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, № 2, 2004, էջ 142-160. նոյնի՝ «Հայաստանի Արեւմտեան և Հարաւային

Շրջանների Գրատունը Մոնղոլների Կողմից», Պարմարանասիրական Հանդես, № 3, 2004, էջ 171-9. նաև՝ D. Baysaikhhan, *The Mongols and the Armenians (1220-1335)*, Brill, Leiden, 2011, էջ 43-69:

⁷ Bar Hebraeus, *Chronography*, էջ 408-9: Հմմտ.՝ Հաաքումն Պարմութեան Վարդանայ Վարդապետի, լուսաբանեալ աշխատասիրութեամբ Ղ. Ալիշանի, Մատենագրութիւնք Նախնեաց, Պատմագիրք Հայոց [Մատենաշար], Վենետիկ, 1862, էջ 147: Պէտք է նշել, որ սա քաղաքի առաջին աարառութիւնը չէր մոնղոլների կողմից: Որոշ հայկական աղբիւրների համաձայն՝ մոնղոլները երգնկայի մատոյցներում առաջին անգամ յայտնուել են դեռ 1231ին՝ կոտորածի ենթարկելով բազում մարդկանց (Սամուէլ Անեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 244. նաև՝ *Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ.*, Հտր. Բ., կազմ.՝ Վազգէն Յակոբեան, Երեւան, ՀՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատ., էջ 139:

⁸ Կիրակոս Գանձակեցի, *Պարմութիւն Հայոց*, աշխատ.՝ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջեան, Երեւան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ., 1961, էջ 106-7: Ըստ պատմիչի՝ մոնղոլները քաղաքը գրաւեցին խաբէութեամբ:

⁹ Գանձակեցու հաղորդմամբ Սմբատը Կարակորումից ետ է վերադարձել Իկոնիայի սուլթան Քայխոսրով Բ.ի որդու՝ Ռուքն աղ-Դինի հետ, ով Գոյով խանի մօտ էր գնացել իր իշխանութեան համար *եսողիկ* ստանալու: Երզնկա հասնելով՝ նրանք իմացել են, որ նրա եղբայրը՝ Իզզ աղ-Դինը, իրեն սուլթան է հռչակել (Գանձակեցի, էջ 318):

¹⁰ Ընդ որում, Հեթում արքան Մանգու խանի արքունիք գնալու ճանապարհին անցաւ Երզնկայով: Մասնատրապէս ըստ Բար Հեբրէոսի ասորերէն եւ արաբերէն ժամանակագրութիւնների՝ Հեթումը (Ḥatim) Սսից դուրս է եկել 1252 Մարտին՝ Խաչակրացի Ուրբաթ օրը: Վախենալով «Ռումի տէր սուլթանի» խարդաւանքներից՝ նա ընդհուպ մինչեւ վրաց երկիր հասնելը ծպտուած՝ ծառայի կերպարանքով (Սմբատ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 229՝ «ի կերպս սպասատրի գրաստրո») է ճանապարհորդել: Չնայած դրան՝ նրան երանգայի (Arzankān) շուկայում մի վաճառական ճանաչել է որպէս «Սսի արքայ» (malik Sis), ու քիչ է մնացել, որ քննուի, եւ միայն նրան ուղեկցող հնարամիտ սպասատրի կողմից հասցուած ապտակն է ցրել ներկաների կասկածը Հեթումի անձի վերաբերեալ (Ibn al-'Ibri, *Tārīḥ muḥtaṣar al-duwal, al-ṭab'a al-ḡāniya*, bi-taḥqīq Anṭūn Ṣāliḥānī al-Yasūfī, Dār al-Ra'īd al-Lubnānī, Պէրլուպ, 1994 էջ 460. հմմտ. նոյնի՝ *Chronography*, էջ 419): Ասորի պատրիարքը գրում է, որ այս պատմութիւնն իրեն անձամբ հայոց արքան է պատմել Տարսուտում կայացած իրենց մի հանդիպման ժամանակ՝ Մանգու խանին այցելելուց միքանի տարի անց (տե՛ս նոյնի՝ *Muḥtaṣar*, էջ 460):

¹¹ Ըստ Գանձակեցու՝ Հեթումը, որ նոր էր վերադարձել Մանգու խանի մօտից, նոյնպէս միացաւ այդ արշաւանքին (Գանձակեցի, էջ 375-6. հմմտ.՝ Սմբատ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 231. նաև՝ Սամուէլ Անեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 250): Մոնղոլների այս արշաւանքին անդրադառնալու ենք ներքեւում:

¹² Կրտսեր եղբայրը՝ Քայկուրպադը Բ.ը, սպանուեց Մոնղոլիա գնալու ճանապարհին:

¹³ Ibn Bībī, *Muḥtaṣar*, էջ 210-1. նաև նոյնի՝ *Aya Sofia*, էջ 467-70:

¹⁴ Cl. Cahen, *La Turquie pré-ottomane (Varia Turcica VII)*, Institut Français d'Études Anatoliennes, Իսթանպուլ, 1988, p. էջ 198-9.

- ¹⁵ Լ. Խաչիկեան, «1280 թ. Երզնկայում Կազմակերպուած 'եղբայրութիւնը', *Տեղեկագիր ՀՍՄՌ ԳԱ (Հասարակական Գիտութիւններ)*, № 12, 1951, էջ 73-84. նաեւ նոյնի՝ «Երզնկա Քաղաքի 'Եղբարց Միաբանութեան' Կանոնադրութիւնը», *Քանթրի Մատենադարանի*, 1962, № 6, էջ 365-77. նաեւ՝ S. Dadoyan, "The Constitution for the Brotherhood of Erznkay (1280) by Yovhannes Erznkac'i (d. 1293): An Armenization of the "Futuwwa" Reform Project and Literature of Abbasid Caliph al-Nāṣir li-Din Allāh (d. 1225)," *Revue des Études Arméniennes*, T. 29, 2004, էջ 117-65, նոյնի՝ "A Case Study for Redefining Armenian-Christian Cultural Identity in the Framework of Near Eastern Urbanism - 13th Century: the Nāṣirī Futuwwa Literature and the Brotherhood Poetry of Yovhannes and Kostandin Erznkac'i (Texts and Contexts)," *Redefining Christian Identity: Cultural Interaction in the Middle East Since the Rise of Islam*, J. J. Van Ginkel, H. L. Murre-van den Berg and T. M. Van Lint (eds.), E. J. Brill, Leiden, 2005, էջ 237-64. նաեւ՝ R. Goshgarian, "Futuwwa in Thirteenth-century Rūm and Armenia: Reform Movements and the Managing of Multiple Allegiances on the Seljuk Periphery," *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, A. Peacock & S. N. Yildiz (eds.), I.B. Tauris, London-New York, 2013, էջ 227-63, ուլբեր համեմատական զուգահեռներ են անցկացնում Երզնկայի հայկական միաբանութեան եւ մոտավանական միջնադարեան իրականութեան մէջ եղած «եղբայրութիւնների» (futuwwաների) եւ քաղաքային այլ կազմակերպութիւնների միջեւ:
- ¹⁶ Բնագիրը տե՛ս՝ Խաչիկեան, «Եղբարց Միաբանութեան՝ Կանոնադրութիւնը», էջ 371-6. նաեւ՝ Է. Մ. Բաղդասարեան, *Երզնկացու Խրատական Արձակը*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1977, էջ 220-8. նաեւ՝ Յովհաննէս Երզնկացի, *Մատենագրութիւն*, Հրդ. Ա. (Ճառեր եւ Քարոզներ), աշխատ.՝ Է. Բաղդասարեան, Երեւան, «Նաիրի» Հրատ., 2013, էջ 398-405:
- ¹⁷ Սրա վառ ապացոյցներից մէկը Յովհաննէս Երզնկացու գործունէութիւնն է: Քարոզական նպատակներով շարունակ շրջագայելով եւ լինելով Հայաստանի բազմաթիւ վայրերում, Կիլիկիայում, Երուսաղէմում, Տիբրիսում՝ նա ոչ միայն երբեւէ չկորցրեց կապը հայրենի քաղաքի հետ, այլեւ հենց իր ուժերի ներածին չափով փորձեց ամրապնդել հայութեան տարբեր հատուածների կապը հայրց պետութեան ու պետականութեան հետ՝ տոգորելով նրանց համազգային միասնականութեան ջերմ գաղափարներով: Այս մասին Երզնկացու հայեացքները պահպանուել են նրա գրած քարոզներում, խրատական գրուածքներում ու նամակներում («Ամենայն Մարդ, Որ Ընդ Իշխանութեամբ է», «Թուղթ Առ Իշխանս Եկեղեցաց Գաառոի», որում պահպանուել է նաեւ կիլիկեան իշխաններին ուղղուած նամակից մի փոքր հատուած) (Բաղդասարեան, *Երզնկացու Խրատական*, էջ 204-19): Կիլիկիոյ հետ Երզնկայի եւ գաառոի անխզելի կապի ապացոյց է նաեւ այն, որ այնտեղ գրուած ձեռագրերի յիշատակարաններում գրեթէ պարտադիր կերպով նշում է նաեւ հայրց գահակալի անունը:
- ¹⁸ Հայ մատենագրութեան մէջ ԺԲ-ԺԳ. դարերի Երզնկայի, նրա քնակչութեան եւ քաղաքային կեանքի նկարագրութիւններ չեն պահպանուել: Յիշատակելի է, թերեւ միայն Յովհաննէս Երզնկացու ձեռքով Ամանորի գալստեան առիթով 1280ականների վերջին գրուած եւ Երզնկայի ու Եկեղեցաց Գաառոի քնակչութեանն ուղղուած օրհնութեան թուղթը, որում վարդապետն այս բաներով է

- դրուատում իր հայրենի ոստանը. «... հաստիհեղոյս կառուցեալ, յամենասրբնչ ներգործականն բազկէ եւ ի վիմարդեան մահարծանառք պարսպապար, ի յահեղահորաշ խարսխեալ աջէն, րրգնայարմար եւ ճոխածն հիացական, ի գէր զարմանալի տեսականէն, քաղաք հոյակապ եւ հոջակատր, արքայանիսր եւ տիեզերալոյր, յորջորջեալ եկեղեաց...» (է. Բաղդասարեան, «Յովհաննէս Երզնկացի-Պլուզ. [Ամանորեայ Օրինութիւն եւ Խրատք Առ Բնակիչսն Եկեղեաց Գաառի], Գանձասար Աստուածարանական Հանդէս, Զ., Երեան, 1996, էջ 473):
- ¹⁹ Yağūt al-Hamawī, *Muḡam al-buldān*, ց. 1, Dār ṣādir, Պէյրուս, 1977, էջ 150. Իմմա՛. Հ. Թ. Նալբանդեան, *Եակուպ ալ-Համաուի, Արու-Ֆիդա, Իրն Շաղդադ, Արաբական Աղբիւրները Հայաստանի եւ Հարեան Երկրների Մասին Մատենաշար, Երեան, ՀՍՍՌ ԳԱ Հրատ.*, 1965, էջ 14:
- ²⁰ *‘Аджда’б ад-дунёс (Чудеса мира)*, քնն. քնագիրը, թրգմ. պարսկերէնից, ներած., ծնթգր. և ցանկերը՝ Լ. Պ. Սմիրնովայի, Մոսկուա, 1993, էջ 183:
- ²¹ *Путешествения в Восточные Страны Плано Карпини и Рубрика, Государственное изд. Географической литературы, Моискуа, 1957, էջ 191.* Նաե՛ Յովհաննէս Յակոբեան, *Ուղեգրութիւններ, Հլրր. Ա., ԺԳ-ԺԶ. Դար (1253-1582 թթ.)*, Հրատ.՝ Սեյընեան Ֆոնդ, Երեան, 1932, էջ 24. Նաե՛ Քիլոսեան, էջ 113: Հմմտ. *Մանր ժամանակագրութիւններ, Հլրր. Բ.*, էջ 141: Երզնկայում տեղի ունեցած երկրաշարժերի մասին տե՛ս՝ Էփրիկեան, էջ 626-7. Նաե՛ Գ. Սիլմէնեան, *Երզնկա, Գահիրէ, Տպ. Սահակ-Մետրոպ, 1947, էջ 448-50* եւ Վ. Ստեփանեան, *Երկրաշարժերը Հայկական Լեռնաշխարհում եւ Նրա Շրջակայքում*, Երեան, «Հայաստան» Հրատ., 1964, էջ 224 (տե՛ս ըստ անվանացանկի):
- ²² Zakariya al-Qazwini, *Atār al-bilād wa-ahbār al-‘ubbād*, Dār ṣādir, Պէյրուս [ա.թ.], էջ 493:
- ²³ Իրն Բիբի ժամանակագրութիւնը՝ *al-Awāmīr al-‘Alā’ iyya fi al-umūr al-‘Alā’ iyya* վերնագրով, մեզ էլ հասել երկու տարբերակով՝ ամրոցական եւ համառոտ (*Muhtasar*): *Muhtasar*ը, որ վերետում արդէն միքանի անգամ յղել ենք, հրատարակուել է Լ. Հաուսմայի խմբագրութեամբ: Այն գերմաներէն է թարգմանել Ու. Դուդան՝ W. H. Duda, *Die Seltchukengeschichte des Ibn Bibi* Munksgaard, Kopenhagen, 1959: Երկի ամրոցական տարբերակը միայն մասնակիօրէն է հրատարակուած՝ այն էլ ձեռագրի նմանահանութեամբ եւ ոչ թէ քննական խմբագրութեամբ (Ibn Bibi, *El-Evāmīrū’l-‘Alā’ iyye fi’l-umūrū’l-‘Alā’ iyye*, onsöz ve fihristi hazirliyan A. S. Erzi, Türk Tarih Kurumu Basimevi, Անկարա, 1956-1957):
- ²⁴ Ibn Bibi, *Aya Sofia*, էջ 345. Նաեւ նոյնի՝ *Muhtasar*, էջ 142-3:
- ²⁵ Abū al-Fidā’, *Taqwīm al-buldān (Géographie d’Aboulféda)*, M. Reinaud et W. Mac Guckin de Slane (eds.), Փարիզ, 1840, էջ 393:
- ²⁶ Ibn Sa’id, *Kitāb al-Ğuġrafya*, bi-tahqīq Ismā’īl al-‘Arabī, Պէյրուս, 1970, էջ 182. Նոյնի՝ *Basf al-ard fi al-‘ūl wa-l-‘ard*, bi-tahqīq Ḥuḡān Firnūḡ Ĥinis (Juan Vernet Ginés), Tiḡwān, 1958, էջ 120: Ըստ Կառլ Բրոքելմանի՝ Իրն Սաիդի «Աշխարհագրութեան» Արու ալ-Ֆիդայի օգտագործած օրինակը գտնուում է Փարիզի Ազգային Գրադարանում (C. Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Literatur*, Verlag von Emil Felber, Վայմար, 1898, B. 1, էջ 337): Իրն Սաիդը կեանքի մեծ մասը ճամփորդել է. հայրենի Անդալուսից միքանի անգամ ուխտագնացութեան է մեկնել Սեքքա, եղել Եգիպտոսում եւ Ասորիքում: 1260ականների կեսերին նա Աղեքսանդրիայով

եւ Հալէպով անցել է Հայաստան, ինչպէս նաեւ եղել Հուպարոյ իլխանի (կառ. 1256-65) արքունիքում (տե՛ս՝ Նոյն տեղում, ինչպէս նաեւ Ս. Յ. Крачковский, *Избранные Сочинения, Т. 4 (Арабская Географическая Литература)*, ՍՍՀՄ ԳԱ Հրատ., Մոսկուա-Լենինգրադ, 1957, էջ 354:

²⁷ *Rihlat Ibn Battūta*, bi-tahqīq Muḥammad ʿAbd al-Munīm al-ʿIryān wa-muraǧaʿat Mustafā al-Qaṣṣās, Dār Iḥyāʾ al-ʿUlūm, Պէյրոս, 1987, էջ 305. նաեւ՝ *Իբն-ի Բատուտա*, քաղեց եւ թարգմ.՝ Հ. Աճառեան (Օտար աղբիւրներ հայերի մասին, N° 2), Երեւան, 1940, էջ 31. նաեւ՝ Քիւրտեան, էջ 285: Հ. Նալբանդեանն Իբն Բատտուտայի այս վկայութեան մասին խօսում է Եակոբտի «Երկրների բառարանի» *Արգանջան* բառայօդումի ծանօթագրութեան մէջ, բայց տարօրինակ կերպով բնագրի «մուտլմաններն այնտեղ թուրքերէն են խօսում» նախադասութիւնը մեկնաբանում է՝ «*Իբն Բատուտան, որ 1333 թ. այցելել է այնտեղ, յայտնում է, որ բնակիչ թուրքերն էլ հայերէն էին խօսում*» (Նալբանդեան, *Արաբական Աղբիւրները*, էջ 130): Իբն Բատտուտայի հաղորդումը սխալ է հասկացել նաեւ անգլիացի Գ. Լի Սթրենջը, ով գրում է, թէ քաղաքը «*մեծամասամբ բնակեցրած էր թրքախօս հայերով, ովքեր մուսուլմաններ էին*» (G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate (Mesopotamia, Persia, and Central Asia from Moslem conquest to the Time of Timur)*, Cambridge University Press, Cambridge, 1905, էջ 1181

²⁸ Ḥamd Allāh Mustawfī Qazwīnī, *Kitāb Nuzhat al-qulūb*, Barīl, Laydan, 1913, էջ 94-5. նաեւ՝ *The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulūb Composed by Ḥamd-Allah Mustawfī of Qazwīn in 740 (1340)*, tr. by G. Le Strange, E. J. Brill, Leiden-London, 1919, էջ 95: Քիւրտեանը պարսկագիր Համդալլահ Ղազուփնիի այս վկայութիւնը յիշեալ անգլերէն թարգմանութիւնից քաղելով՝ ծանօթագրութեան մէջ թիրիմացաբար գրում է, թէ այն «*արաբերէնէ անգլիերէնի թարգմանած*» է (Քիւրտեան, էջ 288):

²⁹ Ըն Սթրենջի հրատարակած թէ՛ պարսկերէն բնագրում եւ թէ՛ անգլերէն թարգմանութեան մէջ Էրզրումի (Arzan al-Rūm) հարկաչափին իրականում 22,000 է նշուած: Այս թիւը խիստ անհամապատասխան է Եզնկայից ոչ պակաս վաճառաշահ քաղաքի հոչակ ունեցող այս քաղաքի կարողութեանը եւ դոյզն-ինչ անհաւանակաւ իլխանութեանը ենթակայ միա քաղաքների վճարած գումարների բաղդատութեամբ: Խնդիրը հնարատր է հրատարակութեան հիմքում դրուած ձեռագրում եղած գրչական սխալի հետեանք լինի: Սա հաստատում է Համդալլահ Ղազուփնիի երկի Միջիգանի Համալսարանում գտնուող մի գրչագրի հետ համեմատութեամբ (թուագրուած 1641ով), որի էլեկտրոնային տարբերակը հասանելի է եղել մեզ: Նրանում՝ բնագրի համապատասխան տեղում, «*bist-o-do hezār dīnār*»-ի փոխարէն նշուած է «*dawast-o bist-o-do hezār dīnār*» այն է «222,000 դինար», ինչն արդէն մօտ է իրականութեանը (Ḥamd Allāh Mustawfī, *Kitāb Nuzhat al-qulūb (Isl. Ms. 274)*, University of Michigan, թերթ 396): Ձեռքի տակ ունեցել ենք նաեւ երկի 1894ի լիտոգրաֆիկ հրատարակութիւնը, որում Նոյնպէս «222,000»-ի փոխարէն կրկին «22,000» է (Նոյնի՝ *Kitāb Nuzhat al-Qulūb*, Bumbay, 1894, էջ 162):

³⁰ Նոյնի՝ *Nuzhat al-qulūb* (1913), էջ 95, 98, 100, 102. նաեւ՝ *The Geographical part*, էջ 95-96, 98, 100, 102:

- ³¹ St'u Ruy González de Clavijo, *Embassy to Tamerlane 1403-1406*, tr. by Guy Le Strange, Routledge, London, 1928 էջ 70, ինչպես նաև Յակոբեան, *Ուղեգրություններ*, Հրդ. Ա., էջ 95: ԺԴ.-ԺԵ. դարի գերմանացի ճանապարհորդ Եռհան Շիլտբերգերը քաղաքը կոչում է «Փոքր Հայաստան»ի մայրաքաղաք (*Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427*, Hrsg. Karl Friedrich Neumann, Մյունխեն, 1859, էջ 72-3. նաև՝ *The bondage and travels of Johann Schiltberger, a native of Bavaria, in Europe, Asia, and Africa, 1396-1427*, tr. and ed. by K. F. Neumann and J. B. Telfer, Hakluyt Society, Լոնդոն, 1879, էջ 20-1):
- ³² Արգինջանի յայտնի *րուքրամների* մասին յիշատակում է մէկ այլ իտալացի ճանապարհորդ և առետրական գործակալ՝ Ֆրանչեսկո Բալդուչի Պեգոլոտտի (Francesco Balducci Pegolotti, *La Pratica della Mercatura*, ed. by Allan Evans, The Medieval Academy of America, Cambridge, Massachusetts, 1936 (վերահրատարակությունը՝ Kraus, New York, 1970), էջ 36, 208:
- ³³ *The book of Ser Marco Polo, the Venetian, concerning the kingdoms and marvels of the East, Vol. 1*, tr., ed. with notes by Sir Henry Yule, John Murray, Լոնդոն, 1903, էջ 45-6. հմմտ.՝ Յակոբեան. *Ուղեգրություններ*, Հրդ. Ա., էջ 48: Քիլոտեանը Մարկո Պոլոյի այցելությունը երզնկա թիւրիմացաբար թռագրում է 1290ականների կեսերով (Քիլոտեան, էջ 148-9):
- ³⁴ Գտնում էր Եկեղեցաց և Դարանաղեան գաւառների միջև՝ Սեպուհ Լեռան Կրայ (Ոսկեան, էջ 3-25. նաև՝ Thierry, էջ 409. նաև՝ Թիբերի, *Սեպուհ Լեռան*, էջ 84. նաև՝ Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, Հրդ. Ա., էջ 354):
- ³⁵ Քիլոտեան, էջ 127-8:
- ³⁶ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Յովսէփեան, *Յիշատակարանք Ձեռագրաց, Հայրոր Ա. (ե. Դարից Մինչեւ 1250 թ.)*, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ, Անթիլիաս, 1951, էջ 638-48:
- ³⁷ Անդ, էջ 645-6:
- ³⁸ Անդ, էջ 645. նաև՝ C.J.F. Dowsett, "The Awag vank' Armenian Gospels," *The British Library Journal*, vol. 3.2, 1977, էջ 144. նաև՝ V.N. Nersessian, *A catalogue of the Armenian manuscripts in the British Library, vol. 1*, The British Library, London, 2012, էջ 140:
- ³⁹ *Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ*, ԺԳ. Դար, կազմ.՝ Ա. Ս. Մաթետսեան, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ Հրատ., 1984, էջ 12-3:
- ⁴⁰ Անդ, էջ 16:
- ⁴¹ Ըստ Ա. Մաթետսեանի 1202ին, Աազ Վանքում է գրուել հայերէն ամենամեծ մագաղաթեայ ձեռագիրը՝ հոչակատր Մշոյ Տօնական Ճառընտիրը, որի յիշատակագրություններում առկայ «Սարգիս» անունով միաբանին գիտնականը նոյնացրել է Տէր Սարգսի հետ («Ե՛րբ և Որտե՛ղ է Գրուել Մշոյ Տօնական Ճառընտիրը», *Բանբեր Մադենադարանի*, Երեւան, № 9, 1969, էջ 147-8. նաև՝ *Հայերէն Ձեռագրերի*, ԺԳ., էջ 27-32. հմմտ.՝ Գարեգին Ա., *Յիշատակարանք*, էջ 699-726:
- ⁴² Քիլոտեան, էջ 129. նաև՝ Է. Մ. Բաղդասարեան, «Երզնկայի Հայկական Իշխանութիւնը XIII-XV Դարերում», *Լրաբեր Հասարակական Գիտությունների*, № 2, էջ 38: Ս. Էփրիկեանն առանց որեւէ աղբիւր նշելու Սարգսի եպիսկոպոսութեան տարիներ է նշում 1250-1279ը (Էփրիկեան, էջ 627): Մինչդեռ Սարգիսը, ինչպէս

ներքեւում ենք տեսնելու, իրականում սպանուել է 1276ին: Նոյնպիսի ճանապարհով է գնացել Ստեփանեանը, ով առանց սկզբնաղբիւրային փաստեր բերելու գրում է. «Այլ աղբիւրներ պատմական փաստերով ապացուցում են, որ 1250-ական թուականների սկզբներին Սարգիսը հոգեւոր գործունէութիւն է ունեցել...»: Ընէ ինչ աղբիւրներ են, գիտնականը չի պարզաբանում: Ապա յաւելւում է. «Մեր մարտնագրութեան մէջ նրա անունն առաջին անգամ յիշարակում է 1266 թ. Կոթի ունեցած մի դէպքի առիթով» (Գ. Ստեփանեան, էջ 145):

⁴³ Սամուէլ Անեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 248. նաեւ՝ *Մանր ժամանակագրութիւններ XIII-XVIII դդ.*, Հտր. Բ, էջ 140:

⁴⁴ Անդ, էջ 142 (հմմտ. միա խմբագրութեան հետ, տե՛ս՝ նոյն էջում):

⁴⁵ Սամուէլ Անեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 250: Երզնկայի եւ գաւառի գրաման մասին խօսում է նաեւ Ստեփանոս Օրբէլեանը, միայն թէ նա դէպքերը թուագրում է 1257ով (նոյն. նաեւ՝ *Ժամանակագրութիւն Սրեփանոսի Օրբէլեանի*, հրատ. պատր.՝ Աշ. Արրահամեանը, Մատենադարան, Երեւան, 1942, էջ 26):

⁴⁶ *Մանր ժամանակագրութիւններ*, Հտր. Բ., էջ 142:

⁴⁷ *Gregorii Barhebraei Chronicon Ecclesiasticum*, T. 2, J. Abbeloos et Th. J. Lamy (eds.), Parisiis-Lovani, 1874, էջ 732-4. նաեւ՝ Լ. Տէր Պետրոսեան, *Ասորիների Դերը Հայկական Կրիկիոյ Մշակութային Կեանքում ԺԲ-ԺԳ. Դարերում*, Հայագիտական Մատենաշար «Բագմավէպ», թիւ 28, Ա. Ղազար, Վենետիկ, 1989, էջ 72. հմմտ.՝ Մ. Չամչեան, *Պարմութիւն Հայոց: Ի Սկզբանէ Աշխարհի Մինչեւ Յամ Տեառն 1784*, Հտր. Գ., Վենետիկ, 1786, էջ 252. նաեւ՝ Հրաչեայ Աճառեան, *Անձանունների Բառարան*, Հտր. Դ, Երեւան, Պետական Համալսարանի Հրատ., 1948, էջ 425 (լղում է Չամչեանին, եւ ինչպէս վերջինս, դէպքը 1259ի փոխարէն թիւրիմացաբար թուագրում 1253ով):

⁴⁸ Այս տեղեկութիւնից մակածելի է, որ դէպքը տեղի է ունեցել 1261 Յունուար 6ին:

⁴⁹ Բառն ասորական ծագում ունի: Ըստ Սիլվեստր դը Սասիի՝ արաբերէնի եւ պարսկերէնի կողմից փոխառնուած այս եզրոյթը բառացիօրէն նշանակում է «սրբազան այր» (այլ կերպ ասած՝ «կրօնատր», «հոգեւորական»), թէեւ այն անելի ճիշտ է «եպիսկոպոս» թարգմանել (S. de Sacy M., *Mémoire sur une correspondance inédite entre Tamerlan et le roi de France Charles VI*, Histoire et mémoires de l'Institut royal de France, Académie des inscriptions et belles-lettres, Փարիզ, 1822, էջ 476-477: Բառի կիրառութեան այլ օրինակների համար տե՛ս՝ Rašid al-Din, *Ġami' al-tawārīḥ (Tārīḥ-e Afrang, Pāpān wa-Qayāsera)*, tašḥīḥ-e Moḥammad Rowšān, Mirā' Maktūb, Թեհրան, 2005, էջ 74. նաեւ՝ Mustawfi al-Qazwīnī, *Nuzhat al-qulūb*, էջ 89 (բացատրում է՝ marḥāsyā ke bozorg-i kašīšān ast, այն է՝ «մարիասիան, ով կրեթականների մեծն է»): նաեւ՝ Ibn al-Fuwaṭī, *Al-Ḥawāḍiḡ al-ġami'a wa-l-tağarīb al-naḡi'a fi al-mi'a al-sābi'a*, bi-taḥqīq Maḥdī al-Nağm, Dār al-kutub al-'ilmiyya, Պէլրոպ, 2002, էջ 250:

⁵⁰ Sb'u Baybars al-Mansūrī, *Zubdat al-fikra fi tārīḥ al-ḥiğra*, bi-taḥqīq Dunāld Riṡārdz, Պէլրոպ, 1998, էջ 71-2. հմմտ.՝ al-Nuwayrī, *Nihāyat al-arab fi funūn al-adab*, ց. 27, bi-taḥqīq Nağīb Muştafa Fawwāz, Hikmat Kişli Fawwāz, Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, Պէլրոպ, 2004, էջ 75. նաեւ՝ Al-'Aynī, *ʾIqd al-ğumān fi tārīḥ ahl al-zamān*, ց. 1, bi-taḥqīq Muḥammad Muḥammad Amīn, al-Hay'a al-mişriyya al-'āma li-l-kitāb, Գահիրէ, 1987, էջ 319:

⁵¹ Baybars al-Manṣūrī, *Zubda*, էջ 72:

⁵² Տե՛ս՝ նախորդ ծնթագր.:

⁵³ Գանձակեցի, էջ 398-9. հմմտ.՝ Վարդան, *Հաաքումն*, էջ 161. նաե՛լ Պարմու-թին Նահանգին Միսական Արարեալ Արեփաննոսի Օրբէլեան Արքեպիսկոպոսի Միւնեաց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբք Կ. Վ. Շահնազարեանց, Հտր. Բ., Փարիզ, 1859, էջ 218: Այս աղբիւրների հաղորդածից առանձնանում է մեզ արդէն յայտնի Անանուն Սեբաստացու ժամանակագրութեան խմբագրութիւններից մէկը, որոմ դէպքը գրչի սխալագրութեամբ 1261ով է թուագրուած. «Յասմ ամի առաքեաց Հուպուն խանն զոէր Սարգիսն յՍլըըմյալօլ (Կ. Պոլիս - Գ. Դ.) առ թագաւորն Յունեաց, խնդրել զդրապոր նորա զԴեսպինան ի կնութիւն» (Մանր ժամանակագրութիւններ Հտր. Բ., էջ 144):

⁵⁴ Georges Pachymeres, *Relations Historiques, livres I-III*, édition, introduction et notes par Albert Failler, trad. Française par V. Laurent, Les Belles Lettres, Փարիզ, 1984, էջ 234/235. նաե՛լ S. Runciman, "The Ladies of the Mongols," *Εις μνήμην Κ. Αμάντου*, Athens, 1960, էջ 48-53. նաե՛լ J. Herrin, *Unrivalled Influence: Women and Empire in Byzantium*, Princeton University Press, Princeton and New York, 2013, էջ 314. նաե՛լ R. Shukurov, *The Byzantine Turks, 1204-1461*, E.J. Brill, Leiden, 2016, էջ 82-4: Մարիան բաաական բարձր դիրքի է հասել իլխանութեան արքունիքում՝ ստանալով Դեսպինա-խաթուն («դեսպինա» Δέσποινα, բառը յունարէն նշանակում է «տիրուհի», «խաթուն»ը՝ մոնղոլերէն՝ «տիկին») անունը: Իր ազդեցութիւնն օգտագործել է իլխանութեանը հպատակ տարածքներում քրիստոնեաներին պաշտպանելու եւ նրանց հետապնդումներից ազատելու համար: 1282ին Աբաղա իլխանի մահից յետոյ վերադարձել է Բիզանդիա: Ըստ Ռաշիդ ալ-Դիհնի՝ Աբաղայի կանանց շարքում Դեսպինա-խաթունը երրորդ սիրելին էր (Рашид-ад-Дин, *Сборник*, Т. 3, էջ 65: Իր միա ապօրինի դստերը՝ Եֆրոսինիային, Միքայել կայսրը կնութեան է տալիս Ոսկէ Հորդայի ազդեցիկ խաներից Նոդային (Pachymeres, *Relations Historiques, livres I-III*, էջ 242):

⁵⁵ Bar Hebraeus, *Chronography*, էջ 445. նաե՛լ անդ, էջ 505:

⁵⁶ Մարիային իլխանութիւն բերելու այս պատմութեանն անտեղեակ՝ սխալուել է Յակոբեանը, ով, յանիրաւի կասկածի տակ դնելով Անանուն Սեբաստացու տեղեկութիւնը, պնդել է, թէ «Դեսպինային կնութեան է ուզել Հուպուտի որդի Աբաղան» (Մանր ժամանակագրութիւններ Հտր. Բ., էջ 166 (որպէս ապացոյց յղում է Գանձակեցուն):

⁵⁷ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, *Ազգապարում*, Հտր. Բ, Հրատ. Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան, Կ. Պոլիս, 1914, սիւն 1662: Ղ. Ալիշանը եւ նրան հետեւելով Աճառեանը լուռ ընդունել են տեղեկութիւնը (Ալիշան, *Յուշիկք*, Հտր. Բ., էջ 468 եւ Աճառեան, *Անձնանունների Բառարան*, էջ 425):

⁵⁸ Վարդան, *Հաաքումն*, էջ 161: Ըստ Պախիմէրի՝ Մարիայի մօր անունը *Դիպլովարացինա* էր, ով ամենայն հաաանականութեամբ Նիկիայի Յովհաննէս Գ Վատաց կայսեր (կառ. 1211-54) ազգականուհին էր: Հաաանաբար այստեղից է գալիս Վարդանի սխալը (Pachymeres, էջ 234. նաե՛լ A. Kazhdan, "Vatazes," *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. in chief A. Kazhdan, Oxford University Press, 1991, New York-Oxford, էջ 2154-5:

- ⁵⁹ M. Biran, "The Islamisation of Hülegü: Imaginary Conversion in the Ilkhanate," *Journal of the Royal Asiatic Society*, 2016, էջ 79-88. նաև՝ P. Jackson, "The Mongols and the Faith of the Conquered," *Mongols, Turks and Others*, ed. by R. Amitai and M. Biran, էջ 245-90:
- ⁶⁰ Սամուէլ Անեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 252-3: Ժամանակագիրը դէպքը թուագրում է ՉԺԳ (1264) թուականով:
- ⁶¹ Քիլոտեանը, հիմք ընդունելով Օրմանեանի կարծիքը, ըստ էութեան համաձայնել է նրա հետ (Քիլոտեան, էջ 128-9): Մեր տեսակէտին յար կարծիք է յայտնել Բաղդասարեանը (թուականը սխալմամբ 1266 է տալիս: Հմմտ.՝ Բաղդասարեան, «Երզնկայի Հայկական», էջ 38, ծնթ. 6): Դժուարանում ենք պարզել Գանձակեցու նշած Բենէր վարդապետի ինքնութիւնը: Սարգսի մասին տեղեկութիւնը *Պապմտութիւն Հայոցի Բրտանէի կատարած ֆրանսերէն թարգմանութիւնից* յայտնի է եղել Ս. Ռանսփընին, ով սխալուել է՝ նրան ոմն «նեստորական եպիսկոպոս» համարելով (իսկ Բենէրին կոչում է «*ենթարդարար հայ*»՝ Runciman, էջ 49):
- ⁶² *Հայերէն Ձեռագրերի, ԺԳ. Դար*, էջ 340. հմմտ.՝ Հ. Յ. Վ. Տաշեան, *Մայր Յուցակ Հայերէն Ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց Ի Վիեննա*, Մխիթարեան Տպարան, Վիեննա, 1895, էջ 552:
- ⁶³ Քիլոտեան, էջ 134:
- ⁶⁴ Գ. Ստեփանեան, էջ 153, բայց հմմտ.՝ էջ 146ի հետ:
- ⁶⁵ *Հայերէն Ձեռագրերի, ԺԳ. Դար*, էջ 376: Սրան հակառակ, 1270ին Կապոսի անապատում գրոած շարակնոցում յիշատակում է միայն Սարգսի արքեպիսկոպոսը. «...ի թովին հայոց ՉԺԹ (1270), ի թագատրութիւնն Հեթմոյ եւ ի հայրապետութեանն փեռոն Յակովբա, եւ յառաջնորդութեան արքեպիսկոպոսին մերոյ Տէր Սարգսի՝ մայրաքաղաքիս եղնկայի» (տե՛ս՝ տոյն, էջ 392):
- ⁶⁶ Յովհաննէս երզնկացիին իր *Հաւաքումն Մեկնութեան Քերականի* երկում Յովհաննէսին քննադատել է, որպէս «*ուսումնասէր պարոնն Յովնիսաննէս, որդի մեծապարտի եպիսկոպոսին մայրաքաղաքին երզնկայի Տէր Սարգսի*», ով օգնել է գտնել իր աշխատութեան համար անհրաժեշտ սկզբնաղբիւրները (Յովհաննէս երզնկացի, *Հաւաքումն Մեկնութեան Քերականին*, աշխատ.՝ Լ. Գ. Խաչերեան, Լոս Անճելըս, 1983, էջ 84):
- ⁶⁷ *Մանր Ժամանակագրութիւններ, Հտր. Բ.*, էջ 145. հմմտ.՝ միա խմբագրութեան հետ («*տէր Սարգսին հիմնարկէ զուրբ Կաթողիկէն*»): Ներսէս Մեծի նշխարների գիտին նուիրումս իր ճառական գրուածքում, որի մասին ներքեւում դեռ կը խօսենք, եկեղեցու մասին քանիցս ակնարկում է Յովհաննէս երզնկացիին: Պարզում է՝ Կաթողիկէն եղել է Ս. Փրկչի խորաններից մէկը: Ըստ նրա Ներսէսի աջը «*եղեալ արքեպիսկոպոսն տէր Սարգսի յիւրաշէն եկեղեցին ու ի քաղաքն՝ ի նորոգապէս շինեալն հրաշապետս եւ զարմանալի փառօք եւ մեծածախ զարդօք երից թուով խորանաց, յանուն փրկչին մեր Յիսուսի զաագ խորանն, եւ միան կաթողիկէ եւ մինն յանուն սրբոց առաքելոցն*» (Յովհաննէս երզնկացի, *Յայտնութիւն Նշխարաց Սրբոյն Ներսիսի Հայոց Պապրիագի եւ Երկրորդ Լուսատրչի, Սովիերք, Հտր. է (Պապմտութիւն Սրբոյն Ներսիսի Պարթեւի Հայոց Հայրապետի)*, Տպ. Մխիթարեանց, Վենետիկ, 1853, էջ 63-4: Մէկ այլ տեղում էլ Սարգսի մասին գրում է, թէ «*շինեաց զհրաշագեղ խորանն Աստուծոյ զգեղեցկայարմարն եկեղեցի. որ յանուն փրկչին մերոյ եւ փեռոն Յիսուսի*» (տոյն, էջ 46):

⁶⁶ Քիրտեան, էջ 118 եւ 119. հմմտ.՝ Գ. Ստեփանեան, էջ 147:

⁶⁹ Եկեղեցու վերականգնումը շուրջ 5 տարի է տեւել: 1274ին Սարգիս արքեպիսկոպոսը եկեղեցու նորակերտ գմբէթի վրայ տեղադրել է տունը խաչը (*Մանր ժամանակագրութիւններ*, Հրր. Բ., էջ 146. հմմտ.՝ միա խմբագրութեան եւ Յակոբ Գրիչի հաղորդման հետ, որ եկեղեցու («կադարեցաւ Սուրբ Կաթողիկէ») շինարարութեան առարտը դնում են 1275ի տակ (նոյն էջում. նաեւ՝ Սամուէլ Անեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 256): Կ. Մաթետեսեանը, անտեղեակ Տէր Սարգսի սպանութեան իրական հանգամանքներին, որոնց մասին ներքեում ենք գրելու, նրա սպանութեան հաւանական պատճառ է կարծել *Կաթողիկէի* կառուցումը, ինչն ըստ գիտնականի՝ հնարատր է յարուցած լինել քաղաքի մահմեդականների դժգոհութիւնը (նոյն, էջ 426-7, ծնթ. 526):

⁷⁰ Հայերէն *Ձեռագրերի, ԺԳ. Դար*, էջ 426:

⁷¹ *Մանր ժամանակագրութիւններ* Հրր. Բ., էջ 146. նաեւ՝ Սամուէլ Անեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 255. նաեւ՝ Գրիգոր Վրդ. Ակնեցի, *Պարմութիւն Թաթարաց* (Բ. տիպ), խմբ. Ն.Ա. Պողարեան, Երուսաղէմ, Տպ. Սրբոց Յակոբեանց, 1974, էջ 67: Քիրտեանի դատողութիւնը (Քիրտեան, էջ 127) այս վերջինի գրութեան թուականի վերաբերեալ սխալ է: Ակնեցու պատմութիւնը գրուել է նշխարների յայտնութեան տարրով՝ ճիշտ 1273ին (Գրիգոր Վրդ. Ակնեցի, էջ 11):

⁷² 1877/1878ին Երզնկայում եղած Գարեգին Սրոանձտեսանցն իր *Թորոս Աղբարում* նկարագրել է Ս. Սարգիս վանքում իր տեսած նշխարները՝ այդ թում «բազուկ եւ աջ Ս. Ներսիսի Պարթեօի, արծաթապապ» եւ նրա վրայ կարդացել հետեւեալ արձանագրութիւնը. «*Ձարդարեցաւ շնորհաբաշխ բազուկ աջոյ սրբոյն Ներսիսի, հրամանաւ արքեպիսկոպոսին Կեանն Սարգսի եւ Պր. Յոհաննիսի, մնալ միշտ ի փառազարդ փաճարին Աստուծոյ, Ս. Փրկիչն, ի վայելումն Աստուծապարգեւ զասկացն իրեանց Ներսիսի եւ Գրիգորիսի: Կարարեցաւ ի թուականին ՉԻԲ (1273)*» (Գ.Վ. Սրոանձտեսանց, *Թորոս Աղբար Հայաստանի Ճամբորդ*, Մասն Ա., Տպ. Ե.Մ. Տետեսեան, Կ. Պոլիս, 1879, էջ 294):

⁷³ Յովհաննէս Երզնկացի, *Յայտնութիւն Նշխարաց*, էջ 32-80: Ներսէս Մեծի նշխարների գիտի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Քիրտեան, էջ 119-27 եւ Գ. Ստեփանեան, էջ 148-53:

⁷⁴ Յովհաննէս Երզնկացի, *Յայտնութիւն Նշխարաց*, էջ 45-6, 51-2:

⁷⁵ *Izz al-Din Ibn Šaddād, Tārīḥ al-Mālik al-Zāhir*, bi-taḥqīq Aḥmad Ḥutayt (*Die Geschichte des Sultans Baibars von Izz ad-din Muḥammad b. ‘Alī b. Ibrāhīm b. Šaddād (st. 684/1285)*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 1983, էջ 169:

⁷⁶ Փերոանէի գործունէութեանն առաւել հանգամանալից անդրադարձել են Կլոդ Կահէէն ու Ռ. Ամիտայը, չնայած նրա ոչ բոլոր քայլերի ու քաղաքական որոշումների տրամաբանութիւնն է հնարատր եղել մինչեւ վերջ հասկանալ (*Cahen, La Turquie*, էջ 256-70 եւ R. Amitai-Preiss, *Mongols and Mamluks: The Mamluk-Ilkhanid war, 1260-1281*, Cambridge University Press, Cambridge, 1995, էջ 159-78. նաեւ՝ C. Hillenbrand, "Mu'tin al-Din Parwana: The Servant of Two Masters?," *Miscellanea Arabica Et Islamica*, Dissertationes in Academia Ultrajectinae prolatae anno MCMXC, selegit et edidit F. de Jong, Leuven, 1993, էջ 267-74:

⁷⁷ Քաջագիտակ լինելով, թէ որքան զգայուն են Իրանի մոտղոլական իշխանութիւնները մամլուքեան գործօնի նկատմամբ՝ Փերոանէն, թում է, շատ հմտորէն

շահարկում էր այն իր նպատակներին հասնելու ճանապարհին: Օրինակ, նա սուլթան Ռուքն ալ-Դինին սպանելու թյուտուտֆին էր ստացել Աբադալիյից՝ նրան մամլուքների հետ ծածուկ կապեր ունենալու մէջ մեղադրելով:

⁷⁸ Ibn Šaddād, *Tārīḥ*, էջ 106: Խօսքը Բայբարսի 1275ի Կիլիկեան Հայաստանի դէմ ուղղուած ամբաստանաբանութեան մասին է, որի մասին արաբալեզու պատմական երկերը հարուստ տեղեկութիւններ են հաղորդում, որոնց լուսաբանումն առանձին յօդուածի նիւթ է: Ըստ Իբն Շադդադի եւ միջանի այլ մամլուքեան պատմիչների՝ 1275ի վերջերին մոնղոլները բռնում են Փերուանէի՝ Բայբարսի մօտից վերադարձող սուրհանդակներին՝ վերջինիս պատասխան նամակը ձեռքնէրին: Փերուանէն դժարութեամբ համոզում է Ռումի մոնղոլ զօրահրամանատարներին, թէ իբր դա Հայոց արքայ Լեւոնի կողմից իր դէմ բանեցումը դատադիր հնարք էր (տոյն, էջ 126. նաեւ՝ al-Yūnīnī, *Dayl Mirāt al-zamān, al-tab'a al-ūlā*, ց. 3, Maṭba'at Dā'irat al-Ma'ārif al-'Uṣṣāniyya, Ḥaydarābad, 1960, էջ 115):

⁷⁹ Armū ասուածի տակ Բայբարսի կենսագիրն ամենայն հաւանականութեամբ նկատի ունի Ուրմիան: Եթէ այդպէս է, ապա իլլսանութեան պատմիչ Ռաշիդ ալ-Դինի երկում այդ տուն-ամրոցի մասին գտնում ենք հետեւեալ տեղեկութիւնը. «Բաղդադից բերումը գանձերն ու հսկայական հարստութիւնները Հուլաղու խանը Ռէյի փրոշը՝ Ալա ալ-Դինի որդի Նասիր ալ-Դինի հետ ուղարկեց Ալորպատական, Նոյնպէս եւ հերեփիկոսների բերդերից, Ռումից, Վրաստանից, Հայաստանից, լուրերից եւ քրդերից վերցրած գանձերը: [Հուլաղուն] Թալիզի մելիք Մաջդ ալ-Դինին կարգադրեց Ուրմիայի եւ Սալմասի (Սալմաստ) լճի ափին՝ լեռան վրայ, մի հիասքանչ եւ խիստ ամուր բերդ կառուցել: Հալելով բոլոր թանկարժէք մեծարդարամները եւ դրանցից բայիշ (քնազրում) *bāliš*, որ մոնղոլական դրամական միասոր էր - 9.7.) հարկելով՝ այսպիսի զգրեղեցի» (Rašid al-Dīn, *Ġāmi' al-Tawārīḥ*, ց. 1, be-kūšēš-e Bahmān Karīmī, Eqbāl, Tehrān, 1960, էջ 716-7. հմմտ.՝ Рашид-ад-Дин, *Сборник, том III*, էջ 47):

⁸⁰ Ibn Šaddād, *Tārīḥ*, էջ 122. նաեւ՝ al-Yūnīnī, *Dayl*, ց. 3, էջ 112:

⁸¹ Ibn Šaddād, *Tārīḥ*, էջ 124. նաեւ՝ al-Yūnīnī, *Dayl*, ց. 3, էջ 114:

⁸² Ըստ Բար Հերբէրտի՝ մոնղոլների մէջքում Փերուանէի հիւսած դաւերը վաղուց հասկացել էր հայոց արքայ Լեւոնը, ով մի քանի անգամ զգուշացրել էր Ռումի մոնղոլ զօրապետներին մամլուքների նախապատրաստող արշաւանքի մասին: Փերուանէն այս անգամ էլ է կարողացնել մոլորեցնել մոնղոլներին՝ հայոց արքայի պնդումները ստայօղ մեղադրանքներ կոչելով (Bar Hebraeus, *Chronography*, էջ 456-7. հմմտ.՝ երկի արաբերէն խմբագրութեան հետ՝ Ibn al-'Ibrī, *Muḥtasar*, էջ 501-2):

⁸³ Սամուէլ Անեցի, *ժամանակագրութիւն*, էջ 256: Այս տարեգրութիւնն ակնբերեալ ար սկզբնադրիւր է ծառայել Սամուէլ Անեցու երկի՝ ԺԸ. դարում ապրած մի անանուն հեղինակի շարունակութեան համար, որտեղ, սակայն, համապատասխան հաղորդման վերջում, յանդուած է՝ «եւ զեզկն եպիսկոպոսն» (տոյն տեղում. նաեւ՝ Նորայր Եպս. Պողարեան, «ժամանակագրութիւն (XI-XVIII դդ.)», *Բանբեր Մարտենադարանի*, 1969, № 9, էջ 261: Պողարեանի հրատարակած քնազրում իրադարձութիւնը դրուած է հայոց ՉԻԲ (Փրկչական ՌՄՀԵ=1273) թուականի տակ, իսկ Կ. Մաթեոսեանի հրատարակութեան մէջ՝ ՉԻԵ (Փրկչական ՌՄՀԸ=1276) թուականի տակ, ինչպէս որ Յակոբ Գրիգի մօտ է (տե՛ս եւ հմմտ.)

Սամուելի Քահանայի Անեցոյ Հաաքմունք ի Գրոց Պարմագրաց, յառաջ. եւ ծա-
ւօթ.՝ Արշակ Տէր Միքէլեան, Վաղարշապատ, Ս. Էջմիածնի տպարան, 1892, էջ
162ում ՌՄՀԲ եւ ՌՄԶԲ թուականների տակ եղած ակնյայտ գրչագրական
սխալագրութիւնների հետ):

⁸⁴ Մանր ժամանակագրութիւններ Հար. Բ., էջ 146:

⁸⁵ Սամուել Անեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 256. նաեւ՝ Ստեփաննոս, *Ժամանա-
կագրութիւն*, էջ 27. նաեւ՝ Մանր ժամանակագրութիւններ Հար. Ա., էջ 44:

⁸⁶ Երկի արարական խմբագրութեան մէջ Սարգսի սպանութեան պատմութիւնը չի
ներառուել:

⁸⁷ Bar Hebraeus, *Chronography*, էջ 455:

⁸⁸ Տե՛ս Անդ, էջ 455-6. նաեւ՝ Cahen, *La Turquie*, էջ 260. նաեւ՝ Քիւրտեան, էջ 132-3.
նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, էջ 153-154, ով յանգում է այն անհիմն ենթադրութեանը,
թէ Սարգսին գուցէ սպանել է տուել Աբաղա իլխանը:

⁸⁹ Ibn Šaddād, *Տօրի*, էջ 155-6. նաեւ՝ al-Yūnūnī, *Ḍayl*, ց. 3, էջ 166-7: Իրն ալ-
Սուլկաին իր կենսագրական բառարանում ներառել է Բիշարի կարճ կենսագ-
րութիւնը, որում թէւէ Սարգսի սպանութեան մասին խօսք չկայ, այնուամենայնիւ,
ակնարկ կայ նրա երկարակեցութեան վերաբերեալ: Ըստ հեղինակի՝ Բիշարը
iqṭā' է ստացել Եգիպտոսում, որտեղ էլ մեռել է իբր կեանքի 120րդ տարում՝ հիջ-
րայի 681ին (1282/1283) (Ibn al-Suqqa'ī, *Ṭarīḥ Kitāb wa-wafayāt al-a'yān*, bi-tahqīq
Šakīn Sublā, Դամասկոս, 1984, էջ 54-5):

⁹⁰ Քիւրտեան, էջ 133-4:

⁹¹ Ալ-Չահաբիի մօտ սխալով՝ «Մուին ալ-Դին Մահմուդ», այլով՝ «Մովզզ ալ-Դին
Մահմուդ» (al-Qahabi, *Տօրի al-Islām*, ց. 50, էջ 23. նաեւ՝ նոյնի՝ *Muḥṭar min ṭarīḥ
Ibn al-Ğazārī*, bi-tahqīq Ḥaḍīr 'Abbas Muḥammad Ḥalīfa al-Munšadawī, Dār al-Kitāb
al-'Arabī, Պէյրոս, 1988, էջ 292: Ալ-Չահաբիի այս երկը ծաղկաքաղ համառօ-
տագրութիւն է մէկ այլ պատմիչ՝ ալ-Ջազարիի (մահ. 1338) *Ḥawāḍiḥ al-zamān wa-
anbā' uḥa wa-wafayāt al-akābir wa-al-a'yān min abnā'ihī* (ժամանակի անցքերն ու
նորութիւնները եւ նրա մեծ ու երեսնի մարդկանց մահախոսականները) երկի,
որի՝ մեզ հետաքրքրող շրջանը պարփակող մասերը կորած են):

⁹² Ibn Šaddād, *Տօրի*, էջ 169:

⁹³ Al-Yūnūnī, *Ḍayl*, ց. 3, էջ 229:

⁹⁴ Կահէնը, ով յիշեալ աղբիւրներից ձեռքի տակ ունեցել է Իրն Շարդադի երկը, ա-
նուշաղբութեան մատենիով նշուած յստակ ամսաթիւով՝ գրում է, թէ ըստ արաբ հե-
ղինակի՝ սպանութիւնը տեղի է ունեցել 1277 Փետրուարին «Փերուանէի մի եղբոր
կողմից» (՝-Գ.Դ) (Cahen, *La Turquie*, էջ 260):

⁹⁵ Արշաանքի եւ յաջորդած դէպքերի մասին մանրամասն տե՛ս՝ Amitai-Preiss, էջ
168-78. նաեւ՝ Cahen, *La Turquie*, էջ 265-70. նաեւ՝ 'Abd Allāh Ğasim 'Alī 'Alī Jānī,
*Al-Ālāqāt al-siyāsīyya bayna al-Muğūl wa-Mamlakat Armīniya al-Suğrā 1236-1277m.
wa-aṭaruḥā fi al-ṭarīḥ al-Islāmī*, Dār al-'ulūm al-'arabiyya, Պէյրոս, 2007, էջ 207-12:

⁹⁶ Եգիպտոս վերադառնալուց կարճ ժամանակ անց (1277 Յուլիս) Բայբարը
կնքում է իր մահկանացուն: 1277ին Կեսարիայում գրուած Աւետարանի յիշատա-
կագիրը վկայում է. «Արդ, գրեցաւ... ի դառն ժամանակի, յորում եկն երկրորդն
փարստն խորիսպալով ի քաղաքս Կեսարիա, եւ ահիւ մեծաւ ըմբռնեցան
քրիստոն(ե)յաք ամենայն, եւ նկուն դարձեալ գնաց յաշխարհ իւր, եւ ի ճանա-

պարհին սարակեցաւ ի թուաբերութեանս Հայոց ՉիՉ (1277)» (Հայերէն Ձեռագրերի, ԺԳ դար, էջ 472):

⁹⁷ Սամուէլ Անեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 256. նաեւ՝ Ստեփաննոս, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 27. նաեւ՝ Մանր *Ժամանակագրութիւններ*, Հ. Կր. Ա., էջ 44:

⁹⁸ Ըստ Հեթում պատմիչի՝ ի նշան վրէժխնդրութեան Աբաղան եւ մոնղոլ մեծամեծերը կերել են Փերուանէի մսից (Hayton, "La Flor des Estoires de la Terre d'Orient," *Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens*, T. 2, Paris, 1906, էջ 180 (լատիներէն ընագիր) եւ էջ 308-9 (հին ֆրանսերէն ընագիր): Հմմտ.՝ Սամուէլ Անեցի, *Ժամանակագրութիւն*, էջ 256:

⁹⁹ Baybars al-Mansūrī, *Zubda*, էջ 158.

¹⁰⁰ Մանր *Ժամանակագրութիւններ*, Հ. Կր. Բ., էջ 147:

¹⁰¹ Նոյն:

¹⁰² Հայերէն Ձեռագրերի, ԺԳ. Դար, էջ 508. նաեւ վերետամ՝ էջ 27:

¹⁰³ Հայերէն Ձեռագրերի, ԺԴ. Դար, էջ 73. նաեւ՝ Քիւրտեան, էջ 147. նաեւ՝ Գ. Ստեփանեան, էջ 156:

¹⁰⁴ Իլխանութեան կործանումից յետոյ (1335) Երզնկան կոռախնձոր դարձաւ նրա փլատակների վրայ առաջացած մոաուլմանական (թիւրքական) էմիրութիւնների համար: Այն նախ անցաւ ուզուր զորապետ Էրետնային եւ նրա յաջորդներին, ապա Թահարթէնին (Մոփահարթէն), Սիոասի (Սեբաստիայի) կադի Բուրհան ալ-Դիին, Կարա-կոյունլուններին եւ Ալ-կոյունլուններին եւ իվերջոյ մաս կազմեց Օսմանեան Կայսրութեան:

¹⁰⁵ Հայերէն Ձեռագրերի, ԺԴ. Դար, էջ 704:

¹⁰⁶ Յովհաննէս Երզնկացի, *Յայրնութիւն Նշխարաց*, էջ 45-6:

ARCHBISHOP SARKIS' LIFE CAREER
ACCORDING TO XII-XIV CENTURY MAMELUKE SOURCES
(Summary)

GAGIK DANIELIAN
gagidaniel@gmail.com

The paper focuses in depth on the life and political role of Archbishop Sarkis, who came from a noble family in Yezenga. It elaborates on the role the cleric played in maintaining and elevating his leading position between the local Muslim lords, the Armenian population and the Mongols.

The author highlights the fact that the area was a region contested between the Mongols and the Mamelukes, who were trying to extend their influence over it. The paper notes that Archbishop Sarkis was supportive of Mongol rule and played such a role successfully, though eventually he paid with his life to the leaders of the other camps.

The paper is a case study of the transformation of Armenian leadership as men moved from being local autonomous leaders to maintaining an alliance with one of the likely conquerors of the area so as to hold on to power after the loss of Armenian statehood in mainland Armenia.